

บทที่ ๒

ความหมายและความสำคัญของอินทรีย์ ๕

สำหรับบทนี้ ผู้วิจัยสนใจศึกษาวิเคราะห์ความหมาย ความสำคัญของอินทรีย์ ๕ การเกิดขึ้นของอินทรีย์ ๕ และหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๕ ในประเด็นที่ตั้งคำถามว่า ความหมายและความสำคัญของอินทรีย์ ๕ เป็นอย่างไร เป็นลำดับต่อไป

๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕

ในพระวินัยปิฎก คำว่า อินทรีย์ เป็นตัวบ่งชี้วัดในการตรวจสอบคุณสมบัติของบุคคลที่จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรดเพื่อให้ผู้นั้นบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า ดังความว่า

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงรับคำพูลอาราธนาของพรหมและเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรวดดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อทรงตรวดดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีฐีในตาน้อย มีฐีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวก มักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี^๑

ดังนั้น พระพุทธเจ้าทรงตรวดดูเหล่าสรรพสัตว์ มีอินทรีย์แก่กล้า “คือมีอินทรีย์ ๕ บริบูรณ์ ได้แก่ (๑) สัทธา (ความเชื่อ) (๒) วิริยะ (ความเพียร) (๓) สติ (ความระลึกได้) (๔) สมาธิ (ความตั้งจิตมั่น) (๕) ปัญญา (ความรู้ทั่ว)”^๒ แล้วเสด็จไปโปรดหรือแสดงธรรม ส่วนมีอินทรีย์อ่อนก็ตรงข้ามจากนี้

อินทรีย์ เป็นชื่อเรียกความเป็นใหญ่ที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ดังมีเนื้อความต่อไปนี้ คือ

ครั้งนี้อาชีวกชื่ออุปกะได้พบพระผู้มีพระภาคเสด็จดำเนินทางไกล ณ ระหว่างแม่น้ำคยา กับต้นโพธิ์ฤกษ์ ได้พูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “อาวุโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร”^๓

สารีบุตรปริพาชกเข้าไปหาท่านพระอัสสชิ แล้วได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกกันแล้ว ยืนอยู่ ณ ที่สมควร เรียนถามว่า “ผู้มีอายุ อินทรีย์ของท่านผ่องใส ผิวพรรณบริสุทธิ์ผุดผ่อง ผู้มีอายุ ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร”^๔

คำว่า อินทรีย์ จากข้อความที่ยกมาข้างต้นทั้ง ๒ นี้ เป็นชื่อเรียกความเป็นใหญ่ทางกายในอินทรีย์ ๕ ประการ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกาย

อนึ่ง อินทรีย์ ๕ เป็นหลักธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อรู้อย่าง (อภิปัญญาเทศธรรม) ดังมีพุทธพจน์ว่า

^๑ วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

^๒ ที.ม.อ. (บาลี) ๖๙/๖๔.

^๓ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๑/๑๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๖.

^๔ วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๕๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

ภิกษุทั้งหลาย (เพราะฉะนั้น) ธรรมที่เราแสดงแล้วเพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเรียน
เสพ เจริญ ทำให้มาก ด้วยดีโดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้นพึง
เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์
เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย... คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔	๒. สัมมปปธาน ๔
๓. อิทธิบาท ๔	๔. อินทรีย์ ๕
๕. พละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗
๗. อริยมรรคมีองค์ ๘ ^๕	

อินทรีย์ ๕ ในที่นี้ เป็นโพธิปักขิยธรรม คือธรรมเพื่อการตรัสรู้ ได้แก่สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์^๖ ดังที่ท่านพระพุทธโฆสเถระขยายความไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า
“ศรัทธาคืออริโมกข์ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรรับประคับประคองไว้ดี สติที่ก็เข้าตั้งอยู่เป็น
อย่างดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารเพิกขาก็เกิดแก่ล้ายิ่งขึ้น”^๗

อินทรีย์ ๕ เป็นกุศลธรรมที่นับว่า ยอดเยี่ยมในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ดังที่พระ
สารีบุตรเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธองค์ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องกุศล
ธรรมทั้งหลายนับว่ายอดเยี่ยม ในเทศนานั้นมีกุศลธรรมดังต่อไปนี้ คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔	๒. สัมมปปธาน ๔
๓. อิทธิบาท ๔	๔. อินทรีย์ ๕
๕. พละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗
๗. อริยมรรคมีองค์ ๘ ^๘	

ซึ่งท่านอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ในคัมภีร์ที่มกนิกายว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
อินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น ซึ่งมีจะลักษณะอย่างเดียวกัน ด้วยอรรถว่า เป็นใหญ่ มีสภาพต่างกัน
ด้วยอำนาจสภาพน้อมใจเชื่อเป็นอาทิ ซึ่งเจือกันทั้งฝ่ายโลกียะ และฝ่ายโลกุตระ ด้วยสามารถแห่ง
สมณะ วิปัสสนา และมรรค”^๙

อินทรีย์ ๕ เป็นข้อปฏิบัติที่พระสาวกเคยประพฤติปฏิบัติตามที่พระพุทธองค์ทรงสอนอีก
ด้วย ดังความในมหาสกุททายสูตรว่า “เราได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราผู้
ปฏิบัติตามเจริญอินทรีย์ ๕ ประการ คือ เจริญสัทธินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้... เจริญ
ปัญญินทรีย์ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ เพราะเจริญอินทรีย์ ๕ ประการนั้นแล สาวกของเรา
เป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่”^{๑๐} และในอานาปานสติสูตรที่ว่า “ใน
ภิกษุสงฆ์นี้ มีภิกษุผู้บำเพ็ญความเพียรในการเจริญอินทรีย์ ๕ อยู่... มีภิกษุผู้บำเพ็ญความเพียรในการ
เจริญมรรคมีองค์ ๘ อยู่”^{๑๑} เป็นต้น

^๕ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๔/๑๐๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑.

^๖ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๒๑/๒๑๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕.

^๗ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๓๙, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๑๒๕.

^๘ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๔๕/๘๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๓๘.

^๙ ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๔๕/๗๐.

^{๑๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒-๒๙๓.

^{๑๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๗/๑๓๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๖.

ดังนั้น อินทรีย์ ๕ จึงเป็นข้อปฏิบัติหรือหลักปฏิบัติของบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม และยังเป็นหลักธรรมคอยเกื้อหนุนหลักธรรมอื่น เช่น อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังพุทธพจน์ว่า “เมื่อบุคคลนั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ สติปัญฐาน ๔ กัตติ สัมมปปธาน ๔ กัตติ อิทธิบาท ๔ กัตติ อินทรีย์ ๕ กัตติ พลละ ๕ กัตติ โพชฌงค์ ๗ กัตติ ย่อมถึงความเจริญเต็มที”^{๑๒}

อนึ่ง อินทรีย์ ๕ ได้ชื่อว่า เป็นหลักธรรมต้นอยู่ และทำบุคคลให้บริสุทธิ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสตอบเทวดาผู้มาถามปัญหาว่า “เมื่ออินทรีย์ ๕ ตื่นอยู่ นิรวณ ๕ ชื่อว่าหลับอยู่ เมื่อนิรวณ ๕ หลับแล้ว อินทรีย์ ๕ ชื่อว่าตื่นอยู่ บุคคลหมกหมมธุลีคือกิเลสเพราะนิรวณ ๕ บุคคลบริสุทธิ์เพราะอินทรีย์”^{๑๓} เพราะว่าบุคคลผู้พึงพร้อมด้วยอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นนั้น แม้นอนหลับในทีใดทีหนึ่ง ก็ชื่อว่าเป็นผู้ตื่นอยู่ เพราะความไม่ประมาท คือเพราะเป็นผู้พึงพร้อมด้วยกุศล ส่วนบุคคลผู้พึงพร้อมด้วยนิรวณ ๕ นั้น นิ่งก็ดี ยืนก็ดี แม้นอนจนอรุณขึ้นก็ดี ในทีใดทีหนึ่ง ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า หลับแล้ว เพราะความประมาท คือเพราะความเป็นผู้พึงพร้อมด้วยอกุศลและนิรวณทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้นที่เกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่กามฉันทะเป็นต้นซึ่งเกิดขึ้นทีหลัง จึงชื่อว่า บุคคลย่อมบริสุทธิ์ด้วยอินทรีย์ ๕”^{๑๔}

อินทรีย์ ๕ ได้ชื่อว่า เป็นหลักธรรมสำหรับการวิจย (การเลือกเฟ้น) ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมโดยการวิจย (การเลือกเฟ้น)... แสดงอินทรีย์ ๕ ประการโดยการวิจย... ภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมโดยการวิจยเช่นนี้ ธรรมอันเราแสดงแล้วโดยการวิจยเช่นนี้”^{๑๕} คืออินทรีย์ ๕ นี้ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดด้วยญาณซึ่งสามารถวิจยถึงสภาวะแล้วทรงแสดงเพื่อต้องการประกาศส่วนนั้น^{๑๖}

อินทรีย์ ๕ ได้ชื่อว่า เป็นหลักธรรมสำหรับภาวนา (เจริญ) เพื่อหลุดพ้นจากอาสวะ ดังมีพุทธพจน์ว่า “เพราะเธอได้เจริญสติปัญฐาน ๔ ประการ... ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ประการ... จิตของเธอก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่นได้...”^{๑๗}

อินทรีย์ ๕ ได้ชื่อว่า เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดและบ่งชี้ความเป็นพระอริยบุคคลคือพระโสดาบันที่ ๑ พระโสดาบันที่ ๒ พระอรหันต์ที่ ๑ พระอรหันต์ที่ ๒ สมณะหรือพราหมณ์ที่ ๑ และสมณะหรือพราหมณ์ที่ ๒ ในพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้ คือ

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น อริยสาวกนี้เรากล่าวว่า ‘เป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’^{๑๘}

... อริยสาวกรู้ชัดความเกิดความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง ...^{๑๙}

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุรู้ชัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เมื่อนั้น ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า ‘เป็นอรหันตชินาสพ

^{๑๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๓๑/๓๗๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

^{๑๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖/๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖/๗.

^{๑๔} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๖/๒๔, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๖/๓๙.

^{๑๕} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๘๑/๗๘, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๐.

^{๑๖} ส.ช.อ. (บาลี) ๒/๘๑/๓๓๔, ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๘๑/๔๔๘-๔๔๙.

^{๑๗} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๑๐๑/๑๒๑, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๑/๑๙๔-๑๙๕.

^{๑๘} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๒/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๒/๒๘๒-๒๘๓.

^{๑๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๓/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๓/๒๘๓.

อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ^{๒๐}

... ภิกษุรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง ...^{๒๑}

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เราจัดว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ และจัดว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ ทั้งท่านเหล่านั้นก็ทำให้แจ้งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะและประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๒๒}

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดสัทธินทรีย์ ความเกิดแห่งสัทธินทรีย์ ความดับแห่งสัทธินทรีย์ และปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสัทธินทรีย์ รู้ชัดวิริยอินทรีย์ ความเกิดแห่งวิริยอินทรีย์ ความดับแห่งวิริยอินทรีย์ และปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งวิริยอินทรีย์ รู้ชัดสตินทรีย์ ฯลฯ รู้ชัดสมาธิอินทรีย์ ฯลฯ รู้ชัดปัญญินทรีย์ ความเกิดแห่งปัญญินทรีย์ ความดับแห่งปัญญินทรีย์ และปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งปัญญินทรีย์ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นเราจัดว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และจัดว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ ทั้งท่านเหล่านั้น ก็ทำให้แจ้งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะและประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ด้วย ปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๒๓}

เมื่อรู้ชัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริงชื่อว่าได้เป็นโสดาบัน ซึ่งหมายถึงผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘^{๒๔} และเมื่อได้เป็นพระโสดาบันแล้วไม่มีทางตกต่ำ คือไม่ไปเกิดหรือไม่ตกไปในอบาย ๔ อัน ได้แก่ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสุร^{๒๕} ในอนาคตก็จะบรรลุถึง (สัมโพธิ) มรรคเบื้องสูงอีก ๓ ได้แก่ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค^{๒๖}

สรุปว่า อินทรีย์ทั้ง ๕ เป็นหลักธรรมเป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง (อภิญาเทสิตธรรม) เป็นกุศลธรรมที่นับว่ายอดเยี่ยม เป็นข้อปฏิบัติที่พระสาวกเคยประพฤติปฏิบัติมาแล้วตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ เป็นข้อปฏิบัติหรือหลักปฏิบัติของบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม เป็นหลักธรรมคอยเกื้อหนุนหลักธรรมอื่น เช่น อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น เป็นหลักธรรมต้นอยู่ทำบุคคลให้บริสุทธิ์ เป็นหลักธรรมสำหรับการวิจย (การเลือกเฟ้น) เป็นหลักธรรมสำหรับภavana (เจริญ) เพื่อหลุดพ้นจากอาสวะ และเป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องวัด และบ่งชี้ความเป็นพระโสดาบัน พระอรหันต์ และสมณะหรือพราหมณ์ในพุทธศาสนา ประเด็นที่ว่า อินทรีย์ ๕ เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้ความก้าวหน้าของบุคคลในการปฏิบัติธรรม เป็นแนวคิดที่ตรงกับงานวิจัยเรื่องนี้

^{๒๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๔/๑๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๔/๒๘๔.

^{๒๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๕/๑๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๕/๒๘๔-๒๘๕.

^{๒๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๖/๑๗๐-๑๗๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๖/๒๘๖.

^{๒๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๗/๑๗๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๖-๔๗๗/๒๘๖-๒๘๗.

^{๒๔} อภิ.ปัญจก.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓๐.

^{๒๕} อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๒๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๓๗๗/๒๘๑, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

๒.๒ ความหมายของอินทรีย์ ๕

คำว่า “อินทรีย์” มีรูปวิเคราะห์ว่า “อินทสส กम्म อินทรีย์ แปลว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ควรรู้อย่าง... ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ควรรู้อย่าง”^{๒๗} “อินทภูมฺม กโรนตติ อินทรีย์านิ (อินท ศัพท์ + กร ธาตุ + ญย ปัจจัย) ในความหมายว่า ธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ และว่า อินทภูมฺม กโรนตติ อินทรีย์านิ (อินท ศัพท์ + กร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ญย ปัจจัย) แปลว่า ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่”^{๒๘} อีกความหมายหนึ่ง “ชื่อว่าอินทรีย์ โดยความหมายว่า เป็นอธิบดี (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสหิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง)”^{๒๙}

คำว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ หรือธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ หรือว่าธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ คือการกระทำของผู้ที่สามารถควบคุมจิตของตนเองได้ ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่สามารถควบคุมจิต หรือผู้ที่เป็นใหญ่แก่จิตของตน เพราะเป็นสภาพที่เป็นใหญ่ในกิจหรือหน้าที่ของตนใน การกำจัดอกุศลธรรมในฝ่ายตรงกันข้าม คือ สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ในการเชื่อมั่นเลื่อมใส ไม่ให้เกิดความไม่เชื่อมั่นเลื่อมใส วิริยอินทรีย์ เป็นใหญ่ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้าน สตินทรีย์ เป็นใหญ่ในการยังจิตให้รู้เท่าทันไม่ให้เกิดความหลงลืม สมาธิอินทรีย์ เป็นใหญ่ในการตั้งมั่น ไม่ให้เกิดความฟุ้งซ่าน ปัญญาอินทรีย์ เป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ไม่ให้เกิดความหลงมกมาย

อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ เปรียบเหมือนพระราชา เพราะพระราชาเป็นบุคคลที่มีอำนาจสูงสุดของประเทศ ในสมัยแต่ก่อนจะเห็นว่า พระราชาปกครองประเทศ ทุกคนจะต้องตกอยู่ภายใต้พระราชอำนาจ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ก็เช่นเดียวกัน หากเข้าถึงความเป็นอินทรีย์ คือ เข้าถึงความเป็นใหญ่ในขณะใด ขณะนั้นก็เหมือนเป็นพระราชาปกครองประเทศ เพราะมีกำลังมากในการประกอบกิจของตน อย่างเช่น ศรัทธาที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สัทธินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม โดยไม่หวั่นไหวหรือเกิดความสงสัยสิ่งเหล่านั้น วิริยะที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (วิริยอินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม สติที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สตินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการยังจิตให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจน สมาธิที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (สมาธิอินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่กำหนดรู้อยู่ ปัญญาที่เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ (ปัญญาอินทรีย์) ย่อมเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ไม่หลงมกมายในสภาวะธรรมเหล่านั้น

ดังนั้น อินทรีย์ จึงหมายถึง การกระทำของผู้เป็นใหญ่ คือการกระทำของผู้ที่สามารถควบคุมจิตของตนได้ หรือธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจหรือการทำหน้าที่ของตน ถ้าเป็นการทำหน้าที่ในการปฏิบัติธรรมหรือกรรมฐาน เป็นใหญ่ในการกำจัดอกุศลธรรมในฝ่ายตรงกันข้าม คือสัทธินทรีย์กำจัดอัสหิยะ (ความไม่เชื่อ) หมายถึง ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของความเชื่อ คือ การกระทำของผู้เป็นใหญ่

^{๒๗} พ.ป.(บาลี) ๓๑/๑๙/๒๓, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๒๗.

^{๒๘} พระอรุณธรรมาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๙๕-๖๙๖.

^{๒๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๒๙, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๘๒๒/๑๑๔๓.

ได้แก่ การกระทำของผู้ที่ควบคุมจิตของตนเองได้ ในงานวิจัยนี้มุ่งเน้นศรัทธาในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน วิริยอินทรีย์กำจัดโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) หมายถึง ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของความเพียรพยายาม คือความเพียรที่ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน สตินทรีย์กำจัด ปมาทะ (ความประมาท) ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการระลึกรู้ทันปัจจุบันแห่งรูปนามทุกขณะ ทางทวารทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน สมาธินทรีย์กำจัดวิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบันไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่กำหนดรู้อยู่ ระดับเพียงขณิกสมาธิ (ชั่วขณะ) ซึ่งเป็นสมาธิที่มีประสิทธิภาพเพียงพอสำหรับใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และปัญญินทรีย์กำจัดสโมหะ (ความหลง) หมายถึง ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการรอบรู้ รู้ชัด และรู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริงในรูปนาม ซึ่งนำมาสู่ญาณ ๑๖ ที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยมีเป้าหมายสูงสุด คือพระนิพพาน

๒.๓ ประเภทของอินทรีย์ ๕

ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค สุทติกสูตร ว่าด้วยอินทรีย์ล้วน พระพุทธองค์ตรัสจำแนกอินทรีย์ไว้ ๕ ประการ คือ (๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา (๒) วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ (๓) สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ (๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ (๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา^{๓๐} ดังมีรายละเอียดเป็นประเด็นต่อไปนี้ คือ

๒.๓.๑ สัทธินทรีย์

ในพระไตรปิฎก สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา)^{๓๑} มีความหมายว่า ความเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังพุทธพจน์ว่า

สัทธินทรีย์ เป็นอย่างไร

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคตว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค

นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์^{๓๒}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ ชี้ให้เห็นว่า สัทธินทรีย์ คือศรัทธาเชื่อมั่นในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๙ ประการ คือ (๑) พระพุทธองค์นั้นทรงเป็นพระอรหันต์ (๒) ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ (๓) ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ (๔) เสด็จไปดี (๕) ทรงรู้แจ้งโลก (๖) ทรงเป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม (๗) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (๘) ทรงเป็นพระพุทธเจ้า และ (๙) ทรงเป็นพระผู้มีพระภาค ดังมีรายละเอียดแต่บทดังนี้ คือ

๑. ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ เพราะห่างไกลจากกิเลส เพราะกำจัดข้าศึกคือกิเลส เพราะหักล้างแห่งสังสารคือการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเป็นผู้ควรรับไทยธรรม เพราะไม่ทำบาปในที่ลับ

^{๓๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๑/๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๓๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๓๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๓๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๗.

๒. ชื่อว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง

๓. ชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ วิชา ได้แก่ วิชา ๓ และวิชา ๘ วิชา ๓ คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ (๒) จุตูปปาตญาณ ความรู้จุดและอุบัติของสัตว์ (๓) อาสวกขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ วิชา ๘ คือ (๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นวิปัสสนา (๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ (๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ (๔) ทิพโสต หูทิพย์ (๕) เจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ (๗) ทิพจักขุ ตาทิพย์หรือเรียกจุตูปปาตญาณ (๘) อาสวกขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ จรณะ ๑๕ คือ (๑) สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) อินทริยสังวร ความสำรวมอินทรี (๓) โภจเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค (๔) ชาคเรียนุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (๕) มีศรัทธา (๖) มีหิริ (๗) มีโอตตปปะ (๘) เป็นพหูสูต (๙) วิริยารัมภะ พารามความเพียร (๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา (๑๒) ปฐมมาน (๑๓) ทุตยมาน (๑๔) ตติยมาน (๑๕) จตุตถมาน

๔. ชื่อว่าผู้เสด็จไปได้ เพราะทรงดำเนินรุดหน้าไปไม่หวนกลับคืนมาหากิเลสที่ทรงละได้แล้ว

๕. ชื่อว่าผู้รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้งสาม คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก

๖. ชื่อว่าสารถิณีผู้สมควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรงฝึกผู้สมควรฝึกฝนทั้งเทวดามนุษย์ อมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอุบายต่าง ๆ

๗. ชื่อว่าเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วยประโยชน์ ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ผู้ปฏิบัติตามแล้วสำเร็จมรรคผลในโลกนี้บ้าง จุตีไปเกิดในสวรรค์ กลับมาฟังธรรมแล้วสำเร็จมรรคผลบ้าง ทรงช่วยเหลือหมู่สัตว์ให้พ้นความกัณดาร คือความเกิด

๘. ชื่อว่าเป็นพระพุทธรเจ้า เพราะรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม

๙. ชื่อว่าเป็นพระผู้มีพระภาค เพราะ (๑) ทรงมีโชค (๒) ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลส (๓) ประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ (คือ ความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน, โลกุตตรธรรม, ยศ, สิริ, ความสำเร็จประโยชน์ตามต้องการ และความเพียร) (๔) ทรงจำแนกแจกแจงธรรม (๕) ทรงเสพอริยธรรม (๖) ทรงคายตัณหาในภพทั้งสาม (๗) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก (๘) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว (๙) ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๔ เป็นต้น^{๓๓}

ตัวอย่างศรัทธาเชื่อมั่นในพุทธคุณ ๙ เช่น เชื่อว่าพระพุทธองค์เป็นพระพุทธรเจ้า เพราะรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม เริ่มตั้งแต่สมัยที่พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีมาหลายอสงไขย จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าในที่สุด โดยเฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทรงบำเพ็ญบารมีส่อสงไขยแสนมหากัป เมื่อยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะได้ทรงตัดสินพระทัยออกผนวช ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอดทนต่อความทุกข์ ทรงยอมสละพระชนม์ชีพของพระองค์ในการแสวงหาพระธรรมที่แท้จริง นอกจากพระพุทธองค์จะแสดงพระธรรมเทศนาในขณะที่เป็นสมณเพศแล้วบางเวลาก็

^{๓๓} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๐-๔๐๐.

ทรงเนรมิตพระพุทธรูปเป็นบุคคลในวรรณคดีต่าง ๆ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร บางครั้งก็เหมือนเป็นบิดา บุตรหรือสหาย แล้วแสดงธรรมแก่บุคคลที่เกี่ยวข้องฟัง ฝ่ายผู้ฟังก็คิดว่าบุคคลนี้เป็นบิดา บุตร หรือมิตรสหายของตนที่กล่าวหลักธรรมแนะนำสั่งสอนตน พวกเขาไม่ทราบว่าเป็นผู้ใดที่พูดอยู่นั้น มิใช่บิดา บุตร หรือสหาย แต่เป็นพระพุทธรูปเจ้าเนรมิตพระองค์เป็นบุคคลเหล่านั้น เนื่องจากในสมัยพุทธกาล พระพุทธรูปมักจะแสดงธรรมโปรดสัตว์อยู่แถบมัจฉิมประเทศ ชาวบ้านในสถานที่อื่นอาจไม่เคยเห็นพระ เวลาเห็นคนที่โกนศีรษะ นุ่งห่มผ้าคลุมน้ำฝน ก็อาจคิดว่าเป็นยักษ มาร เทวดา หรือเทพหากพระองค์จะเสด็จไปโปรดในสมณเพศก็จะเกิดความไม่สะดวกแก่บุคคลเหล่านั้น จึงทรงเนรมิตกายเป็นรูปต่างๆ แล้วแสดงธรรมโปรดบุคคลเหล่านั้น เรื่องนี้พบในมัจฉิมนิคาย มหาสีหนาทสูตร^{๓๔}

พระพุทธรูปทั้ง ๙ ประการ ปรากฏในพระวินัยและพระสูตรและแท้จริงแล้วพระพุทธรูปมีน่านับปการหาประมาณมิได้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า “แม้พระพุทธรูปเจ้าจะทรงกล่าวพรรณนาคุณของพระพุทธรูปเจ้า โดยมีได้กล่าวคำอื่นตลอดกับ กับหนึ่งฟังล่วงไปในระยะกาลอันยาวนาน แต่คุณของพระพุทธรูปก็ยังไม่หมดสิ้นไป”^{๓๕} นอกจากศรัทธาเชื่อมั่นคุณของพระพุทธรูปแล้วยังเชื่อมั่นคุณของพระธรรมว่า พระธรรมเป็นทางแห่งการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ เชื่อมั่นคุณของพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์เป็นผู้บรรลุมรรคในพระพุทธศาสนา เชื่อมั่นว่า กรรมมีจริง และศรัทธาเป็นความเชื่อมั่นในเรื่องกรรมและผลของกรรม ว่า ผลกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่เราทำไว้จะเป็นเหตุส่งผลในอนาคตอย่างแท้จริง ความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมจัดเป็นความเชื่อเรื่องภพนี้ ภพหน้า ถึงแม้ว่าเราไม่สามารถจำความได้ว่า ภพก่อนเคยเกิดเป็นอะไร จำไม่ได้ว่าภพก่อนมีจริงหรือไม่ ภพหน้าก็ยังมองไม่เห็น ยังไม่ได้ไปสัมผัส แต่ความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมก็ส่งผลให้เราเชื่อภพก่อนและภพหน้า

สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธาที่เป็นใหญ่ในความเชื่อ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สททหตติ สทฐา (สภาวะที่ดำรงไว้ซึ่งคุณธรรมของพระพุทธรูปเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า ศรัทธา) ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม ท่านกล่าวถึงความหมายของสัทธินทรีย์ว่า “สัทธินทรีย์ เป็นไฉน ศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละ นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์”^{๓๖} จากความหมายของสัทธินทรีย์นี้ เมื่อสัทธินทรีย์สามารถควบคุมจิตให้อยู่ภายใต้อำนาจของตนเองได้ ก็จะสามารถละกิเลส โดยเฉพาะอย่างยิ่งตามหลักของพุทธศาสนา การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นแนวทางที่ทำให้ละกิเลสต่างๆ กระทำที่สุดแห่งทุกขได้ เพราะกุศลมีกำลังมากกว่าอกุศล ถ้าอกุศลมีกำลังมากกว่า คนเราคงต้องตกเป็นทาสของตัณหา ถูกอวิชชาความหลงครอบงำอยู่เสมอ ไม่อาจบรรลุถึงความหลุดพ้นได้ แต่เนื่องจากกุศลเป็นสภาวะที่มีกำลังมากกว่าอกุศล จึงทำให้เราสามารถกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ กุศลเหมือนเรือสำเภาใหญ่ อกุศลเหมือนของหนักที่บรรทุกไว้นานเรือ แม้หิน กรวด และ ทราย ที่บรรทุกไว้นานเรือ จะหนักเพียงใด แต่ถ้าเรือสำเภาก็นำสิ่งเหล่านั้นผ่านทะเลมหาสมุทรจนบรรลุถึงฝั่งได้

อนึ่ง ลักษณะของศรัทธา คือ ความเชื่อมั่น ในคัมภีร์พระอภิธรรมท่านกล่าวถึงการเกิดขึ้นของสัทธินทรีย์ว่า “สัทธินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความเชื่อ กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัทธินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”^{๓๗} และดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า “สททหนลกขณา สทฐา (ศรัทธามีลักษณะเชื่อมั่น) บุคคล

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๖-๑๖๒/๑๐๕-๑๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๖-๑๖๒/๑๔๑-๑๖๕.

^{๓๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๕๙.

^{๓๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗-๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐.

^{๓๗} อภิ.ธ. (บาลี) ๓๔/๑๒/๒๓, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๔/๑๒/๒๙.

ที่ประกอบด้วยศรัทธา ย่อมจะมีความเชื่อมั่นอย่างมั่นคง ศรัทธาเหมือนมือที่ใช้หยิบฉวยรัตนที่มีค่าได้ คนที่ไม่มีศรัทธา เหมือนคนที่ไม่มีมือ”^{๓๘}

หน้าที่ของศรัทธา คือการทำให้จิตผ่องใส ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ปสาทรสา (มีหน้าที่ทำให้จิตผ่องใส)”^{๓๙} ตัวอย่างเช่น ในเวลาสวดมนต์อยู่ จิตที่ประกอบด้วยศรัทธาที่แท้จริง อันถึงความความเป็นอินทรีย์ คือ สภาวะที่เป็นใหญ่แล้ว ก็จะได้รับรู้ความผ่องใสแห่งใจของตนได้ ในบางขณะอาจเกิดความปีติปราโมทย์ โดยมีชนลูกชู้ชาทั่วร่างกาย มีความรู้สึกเบาสบายทั้งร่างกาย ในขณะนั้นไม่มีความโลภ คือ ไม่อยากได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ต้องการที่จะเจริญพระพุทธานุสสติคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ นอกจากนี้ ก็ไม่มีความโกรธ หงุดหงิดไม่สบายใจ และไม่มีความหลงซึ่งหมายถึงความ พุ้งซ่านในอารมณ์อื่น หรือความสงสัยในพระรัตนตรัย ในบางขณะอาจเกิดฌณูปติ คือ ปิติซาบซ่าน เป็นปีติความอิ่มใจ ซึ่งห่อหุ้มจิตไว้ เปรียบเสมือนความเย็นที่ห่อหุ้มอยู่ ทำให้ใจของเรารู้สึกอึดอัดเบิกบาน และมีความต้องการจะเจริญพุทธานุสสติภาวนา ต้องการจะสวดมนต์ให้ต่อเนื่อง ไม่ต้องการจะให้ขาดช่วงไปในระหว่างนี้ ไม่อยากจะทำกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งในระหว่างนี้ ข้อนี้นี้คือหน้าที่ของ ศรัทธาที่ทำให้จิตของเราผ่องใส ศรัทธาเปรียบเหมือนแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ดังเรื่องเล่ามาว่า พระเจ้าจักรพรรดิมีแก้วมณีพิเศษดวงหนึ่ง ในขณะที่วางแก้วมณีลงในสระหรือหนองน้ำแห่งใดแห่งหนึ่ง จะทำให้ฝูงสัตว์ สิ่งสกปรก หรือละอองในน้ำตกตะกอนนอนก้นทันที น้ำในสระหรือหนองน้ำนั้นก็ใส จนคนดื่มได้ เหมือนเป็นน้ำที่กรองแล้ว ศรัทธาก็เช่นเดียวกัน มีหน้าที่ทำให้จิตมีความบริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีความโลภ หรือ ความโกรธ หรือความหลง ปรากฏในขณะนั้น

จึงสรุปได้ว่า ศรัทธาเป็นความเชื่อมั่นในฐานะ ๕ ประการ คือ พระพุทธานุสสติคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ กรรม และผลกรรม และอาการปรากฏของศรัทธา คือ ความไม่ขุ่นมัว ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ว่า อากาสสิยปจฺจภูฏานา (มีความไม่ขุ่นมัวเป็นเครื่องปรากฏ)^{๔๐} หมายความว่า อาการของศรัทธาในขณะทำหน้าที่ เช่น ระลึกถึงพระพุทธานุสสติคุณเป็นต้น จิตจะไม่ขุ่นมัวด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยทั่วไปศรัทธามี ๒ ประเภท คือ (๑) ปกติศรัทธา ศรัทธาโดยทั่วไป (๒) ภาวนาศรัทธา ศรัทธาในการอบรมจิต

๑) ปกติศรัทธาเป็นศรัทธาที่เชื่อมั่นเลื่อมใสตามธรรมดา โดยเชื่อว่า คุณของพระพุทธรเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ และพระสงฆ์จริง เชื่อว่ากรรมและผลกรรมมีจริง แล้วให้ทานหรือรักษาศีล ตามสมควร ศรัทธาประเภทนี้เรียกว่า ศรัทธापกติ ซึ่งยังไม่บริสุทธิ์จากกิเลส เพราะในขณะนี้เรียกว่า ศรัทธาหรือความหลงเจือปนอยู่บ้าง ยังมีกิเลสเหล่านั้นแทรกซ้อนอยู่ด้วย

๒) ภาวนาศรัทธาเป็นศรัทธาที่เข้าถึงความเป็นใหญ่อย่างแท้จริง เพราะจะทำให้จิตหมดจดจากกิเลสไม่ขุ่นมัว อย่างน้อยก็ในขณะที่ได้อบรมจิตเจริญศรัทธา

เหตุใกล้ของศรัทธา คือ ฐานะที่ควรเลื่อมใส ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ว่า “สพฺเพยวตฺถุปฏฺฐานา (มีเหตุใกล้คือสิ่งที่ควรเลื่อมใส)”^{๔๑} หมายความว่า สิ่งที่ควรเลื่อมใส คือ ฐานะ ๕ อย่างอันได้แก่ พระพุทธานุสสติคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ กรรม และ ผลกรรม สิ่งเหล่านี้เป็น เหตุเกิดของศรัทธา อย่างเช่น พระพุทธรเจ้าทรงสอนให้พุทธบริษัทมีความเชื่อมั่นสัพพัญญุตญาณของ

^{๓๘} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๓๙} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๔๐} อภ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๔๑} อภ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

พระองค์ว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ธรรมอย่างแท้จริง เมื่อสาวกมีความเชื่อมั่นเลื่อมใสอย่างนี้ก็จะตั้งใจปฏิบัติธรรมตามคำสอน และเห็นผลตามสมควรแก่ความเพียรของตน ดังพระพุทธดำรัสว่า

สทุธาย ตรติ โหมิ อปุปมาเทน อนุณว

วีริเยน ทุกขมจเจติ ปญญา ยปริสุขมติ

บุคคลย่อมข้ามพ้นห้วงน้ำด้วยศรัทธา ข้ามมหรณพด้วยความไม่ประมาท ล่วงพ้นทุกข์ด้วยความเพียร และหมดจดได้ด้วยปัญญา^{๔๒}

อนึ่ง ในขณะที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ พวกท่านไม่เชื่อว่าพระองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว แต่ดำริว่าเป็นผู้เวียนมาเพื่อความมักมาก ต้องการแสวงหาลาภยศ พวกท่านคิดดังนี้ก็เพราะเห็นพระองค์ละการบำเพ็ญทุกรกิริยา จึงเข้าใจผิดว่าพระองค์มิได้ทรงบรรลุธรรมอย่างแท้จริง เพราะคิดว่าทุกรกิริยาเป็นหนทางหลุดพ้นอย่างแท้จริง ในขณะที่นั้นพระพุทธองค์ ได้ตรัสว่า “อรหํ ภิกขเว ตถาคโต สมมาสมพุทฺธो, โอทลล ภิกขเว โสโต, อมตมคิตฺโต, อหมนุสาสามิ, อหิ ธมฺมํ เทเสมิ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พวกเธอจงเงี่ยโสตสดับเถิด เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะแสดงธรรมสั่งสอน”^{๔๓} เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสข้อความนี้ ปัญจวัคคีย์ก็ยังไม่เชื่อ เพราะคิดว่าพระองค์ยังไม่บรรลุธรรม จึงกล่าวคัดค้านถึง ๓ ครั้ง และในครั้งที่ ๔ พระพุทธองค์ตรัสว่า “อภิชานาถ เม โน ตุมहे ภิกขเว อิตโต ปุพเพ เอวรูปิ ภาสิตเมตฺถ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจำได้ว่าเราได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ไว้ก่อนหรือ”^{๔๔} พระดำรัสนี้ของพระพุทธเจ้าส่งผลให้ปัญจวัคคีย์เชื่อถือพระองค์ เพราะในระหว่าง ๖ ปีที่ได้ปรนนิบัติพระองค์มา พระองค์ไม่เคยปฎิญาณตนอย่างนี้ แต่ในขณะที่พระองค์ได้ทรงปฎิญาณตน จึงทำให้ปัญจวัคคีย์เชื่อถือแล้วเงี่ยโสตลงสดับธรรมหลังจากนั้นได้ปฏิบัติตามพระธรรมเทศนา จึงพากันบรรลุธรรมเป็นพระอริยสาวกในพระพุทธศาสนา

ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม^{๔๕} พระอรรถกถาจารย์เปรียบศรัทธาว่า เหมือนมือ ทรัพย์ และเมล็ดพืช กล่าวคือ คนที่ไม่มีมือย่อมไม่อาจหยิบของมีค่าหรือรัตนชาติฉันใด คนที่ไม่มีศรัทธาย่อมไม่อาจบำเพ็ญบุญกุศียวัตถุ ๑๐ ฉะนั้น คนที่ยากจนทรัพย์ ไม่อาจมีเครื่องใช้สอยให้ความสะดวกต่าง ๆ ฉันใด คนที่ไม่มีศรัทธาย่อมไม่อาจบำเพ็ญบุญกุศียวัตถุ ๑๐ ฉะนั้น ถ้าไม่มีเมล็ดพืช ต้นไม้จะเกิดขึ้นไม่ได้ฉันใด คนที่ไม่มีศรัทธาย่อมไม่อาจบำเพ็ญบุญกุศียวัตถุ ๑๐ ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงเป็นธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือน้อมใจตั้งหรือเด็ดเดี่ยว ซึ่งมีลักษณะ อาการ และเหตุไถ่ล้างที่กล่าวมาแล้วนี้

๒.๓.๒ วิริยินทรีย์

ในพระไตรปิฎก วิริยินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ)^{๔๖} มีความหมายว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม ดังพุทธพจน์ว่า

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมอยู่

^{๔๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๔๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒/๑๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๑๘.

^{๔๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๑๙.

^{๔๕} อภิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

^{๔๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์^{๔๗}

ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีสภาพแห่งความเข้มแข็ง ความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม หรือเป็นสภาพที่มีการประครองความเพียรทางกายและใจไว้ หรือมีกำลังของความเพียรอยู่^{๔๘} ในคัมภีร์พระอภิธรรมท่านให้ความหมายวิริยอินทรีย์ไว้ว่า “การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประครองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยผละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์”^{๔๙} ดังนั้น ในอรรถกถาอัฐสาสนีพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายความหมายว่า

ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่าวิริยะ หรือการงานของบุคคลผู้กล้าชื่อว่าวิริยะ ที่ได้ชื่อว่าวิริยะ เพราะอรรถว่า ดำเนินไปหรือให้เป็นไปโดยวิธี คือโดยนัย โดยอุบาย วิริยะที่ได้ชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะของความเพียร ความเพียรนั้นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่าวิริยอินทรีย์^{๕๐}

ความเพียรมีหน้าที่ในการกำจัดความเกียจคร้าน ความเพียรเกิดขึ้นเมื่อใด ความเกียจคร้านก็เกิดขึ้นไม่ได้ คือความเพียรที่เป็นอินทรีย์ หรือเรียกว่า ภาวนาวิริยะ คือ ความเพียรในการอบรมจิต ซึ่งแตกต่างไปจากความเพียรในทางโลก คือบุคคลที่ต้องการทรัพย์ก็ต้องมีความเพียรในการแสวงหาทรัพย์ ความเพียรเช่นนี้เรียกว่า ปกตวิริยะ คือ ความเพียรตามปกติทั่วไป ส่วนความเพียรในการอบรมจิต เป็นความเพียรที่ทำหน้าที่คือให้บริสุทธิ์จากกิเลส จึงเห็นกิเลสโดยความเป็นกิเลส เห็นกิเลสโดยความเป็นตัวตน ไม่ใช่ความเพียรในการแสวงหาโภคทรัพย์ หรือความเพียรในการเรียนรู้ ศิลปวิทยา เพราะจิตของคนเราเกิดความโลภ ความโกรธ และความหลง ครอบงำอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่ต้นนอนจนหลับสนิท มีความยึดติดตัวตน สำคัญว่าเป็นบุคคลเราของเรา บุรุษ หรือสตรี เปรียบได้กับเมืองขึ้นของประเทศอื่น ก็ต้องถูกประเทศที่ปกครองยึดอำนาจ แล้วก็บังคับควบคุมตามต้องการ ประเทศนั้นไม่มีอำนาจในการปกครองตนเอง ประชากรในประเทศนั้นย่อมถูกบีบคั้นบังคับจากประเทศอื่นที่ปกครองตนฉันใด จิตของเราก็นั่น จิตที่ถูกกิเลสครอบงำ ย่อมเหมือนเมืองขึ้นของประเทศอื่น

เมื่อจิตถูกกิเลสคือความโลภ ความโกรธ และความหลง ครอบงำอยู่ก็ตกไปในอำนาจของกิเลส คล้อยตามอำนาจของกิเลส นั้น ชอบสิ่งใดก็จะพยายามชวนชวายให้ได้สิ่งนั้น ไม่ชอบสิ่งใดก็จะพยายามผลักไสปฏิเสธสิ่งนั้น หรืออาจเกิดความหลงในสิ่งนั้น เพราะโมหะเกิดพร้อมกับความโลภและความโกรธอยู่เสมอ โดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของสิ่งเหล่านั้น ทำให้เราพอใจในความโลภและความโกรธ เมื่อเป็นดังนี้ จิตของเราเหมือนเมืองขึ้นของประเทศอื่น ย่อมตกอยู่ใต้อำนาจของความโลภ ความโกรธ และความหลง ไม่มีปัญญาเห็นความจริงของชีวิต หรือสัจธรรมของชีวิต คือ ไตรลักษณ์ อันได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ ดังนั้น ความเพียรที่จัดเป็นอินทรีย์ จึงเป็นความเพียรในการอบรมจิตให้บริสุทธิ์จากกิเลส หรือความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม เมื่อเกิดกุศลธรรมขึ้นมา ความเพียรก็คอยอุปถัมภ์คือค้ำจุน หรือประคองไว้ อุปมาด้วยเรือนเก่าที่ตั้งอยู่ได้

^{๔๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๘.

^{๔๘} อภ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๑.

^{๔๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗-๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐.

^{๕๐} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๖๙.

เพราะมีเสาคอยค้ำไว้ ดังนั้น ลักษณะของความเพียร คือ อุปถัมภ์ ค้ำจุน หรือประคองไว้ในเมื่อเกิด
กุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทนที่อกุศลธรรม ดังพุทธพจน์ว่า

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ...

๑. เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น
เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น
๒. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น
เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
๓. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น
เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
๔. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น
เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัยสูญภาพ ไพบูลย์ เจริญ
เต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๕๑}

นอกจากนี้ เรื่องความเพียรในการปฏิบัติธรรม พระพุทธองค์ได้ตรัสว่าเหมือนล้อเกวียนคู่
หนึ่ง คือ ความเพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิกวิริยะ) ที่แล่นไปจะต้องมีล้อ
ทั้งคู่ ถ้ามีล้อเพียงข้างเดียว เกวียนจะไม่อาจเคลื่อนที่ไปได้

๑) ความเพียรทางกาย มีหลายระดับ คือเป็นความเพียรในการรักษารูตงค์ เช่น เอกา-
สนิกธุดงค์ (ธุดงค์ฉันมื้อเดียว) เนสัชชีกังคธุดงค์ (ธุดงค์นั่งไม่นอน) หรือเป็นความเพียรในการตั้งตัวตรง
เสมอ ถ้าความเพียรทางกายลดลง ร่างกายส่วนบนที่ตั้งตรงจะค่อยๆ น้อมลงไปด้วยความผ่อนคลาย
หรือในเวลานั่งกรรมฐานไปสักหนึ่ง ถ้าเกิดทุกข์เวทนา พึงอดทนกำหนดทุกข์เวทนาตามอาการนั้นๆ
เช่นว่า “ปวดหนอ” “เจ็บหนอ” เป็นต้น ความเพียรทางกาย อีกอย่างหนึ่ง เช่น เพียรพยายามทาง
กายตลอดคืนและวัน พุทธพจน์ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้
บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน”^{๕๒}

๒) ความเพียรทางใจ เป็นความเพียรในการควบคุมจิตให้จดจ่อสมาธิธรรมปัจจุบัน โดย
ปกติแล้วจิตของคนทั่วไปมักเพิกเลิกละในกามคุณอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ อย่างเห็นรูปสวย
ได้ยินเสียงไพเราะ ตมกลิ่นหอม ลิ้มรสอาหารอร่อย ได้รับสัมผัสที่ถูกต้อง และนึกคิดเรื่องราวที่ตนชอบ
ใจ แต่ความเพียรทางใจเป็นการควบคุมจิตให้อยู่กับสมาธิธรรมปัจจุบัน คือ กองรูป เวทนา จิต หรือ
สมาธิธรรมการเห็นเป็นต้น ทุกขณะที่นึกปฏิบัติมีสติรู้เท่าทันสมาธิธรรมปัจจุบัน ก็จะละความเห็นเป็น
ต้น ทุกขณะที่มีสติรู้เท่าทันสมาธิธรรมปัจจุบัน ก็จะละความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เรา ของเรา บุรุษ
หรือ สตรี เช่น สภาวะทุกข์เวทณาก็เป็นเพียงความรู้สึกที่ทนได้ยาก ไม่ใช่ตัวเรา และไม่มีตัวเราอยู่ใน
สภาวะทนได้ยาก ดังนี้ เป็นต้น หรือความเพียรทางจิต เช่น เพียรพยายามผูกจิตไว้ด้วยการกำหนด
สถานที่เป็นต้น ดังความว่า “เราจะไม่ออกจากถ้ำนี้จนกว่าจิตของเราจะหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถอยมัน
ด้วยอุปาทาน”^{๕๓}

สรุปว่า วิริยปธาน วิริยะ ความเป็นใหญ่คือวิริยะ เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือในการเฝ้าระวัง
ในการละอกุศลธรรม ในการเจริญหรือเข้าหากุศลธรรม และในการรักษากุศลธรรม

^{๕๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๖๕๑-๖๖๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๕๑-๖๖๒/๓๖๐.

^{๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๙/๓๐๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๙/๓๙๑.

^{๕๓} อภ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๔๓.

๒.๓.๓ สตินทริย์

ในพระไตรปิฎก สตินทริย์ (อินทริย์คือสติ)^{๕๔} มีความหมายว่า ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นาน ดังพุทธพจน์ว่า

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นานบ้าง

นี้เรียกว่า สตินทริย์^{๕๕}

เธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

นี้เรียกว่า สตินทริย์^{๕๖}

สตินทริย์ ความเป็นใหญ่คือสติ มีในบุคคลผู้เป็นอริยสาวก ก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นผู้มีสติ เป็นผู้ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง สามารถระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูดไว้นาน ดังที่ฝ่ายคัมภีร์พระอภิธรรม ท่านได้ให้ความหมายของสตินทริย์ไว้ว่า “สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทริย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทริย์”^{๕๗}

จากความหมายข้างต้นนี้ ในอรรถกถาอรรถสาสนีของท่านพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายความหมายว่า

ธรรมที่ชื่อว่าสติ เพราะเป็นเหตุระลึก หรือว่าย่อมระลึกเอง หรือว่าเป็นเพียงการระลึกเท่านั้น สตินั้นชื่อว่าอินทริย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีโดยครอบงำความเป็นผู้หลงด้วยสติ อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าอินทริย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอุปการะ สตินั้นเป็นอินทริย์ จึงชื่อว่า สตินทริย์^{๕๘}

สติ คือการระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง โดยรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง เช่น กำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ในเวลานั่งกรรมฐาน “ยกหนอ” “ย่างหนอ” “เหยียบหนอ” ในเวลาเดินจงกรม หรือกำหนดว่า “คิดหนอ” ในเวลาเกิดความคิด เป็นต้น ทุกครั้งที่มีการกำหนดรู้ (สติมา) จะมีแต่เพียงรูปและนามเกิดขึ้นเท่านั้น รูปและนามที่เกิดขึ้นก็มีการเกิดและการดับอยู่ตลอดเวลาอย่างถี่ยิบ เพราะเป็นรูปนามปรมาณู ต่อมาก็จะเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่อัตถ์ ในขณะนั้นจะไม่มีสิ่งสมมติหรือบัญญัติ เช่น ฉันเห็น เขาเห็น เธอเห็น สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เกิดขึ้น

สตินทริย์จะทำหน้าที่ในการระลึกรู้สภาวะที่ตั้ง หย่อน เบา ผลักดัน หนัก ฯลฯ ตามสมควร จึงจะเป็นการเจริญสติรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม คำกำหนดอารมณ์บัญญัติ ทำให้จดจ่อมากขึ้น เป็นการเพิ่มกำลังความระลึกได้ทางใจ จึงควรรับรู้สภาวะพร้อมกับคำกำหนด เมื่อ

^{๕๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๕๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๙.

^{๕๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๐.

^{๕๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒-๑๖/๒๓-๒๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒-๑๖/๒๙-๓๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗-๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๕๘} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๐.

เริ่มเกิดสภาวะนั้นๆ จึงรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง เหมือนรู้รสเค็มของเกลือ เพราะในระยะแรกอาจไม่สามารถละทิ้งคำกำหนดหรืออารมณ์บัญญัติได้ ต่อมาเมื่อกำหนดรู้อารมณ์บัญญัติไปสักระยะหนึ่ง จนสติอินทรีย์เริ่มแก่กล้า การกำหนดรู้อารมณ์ปรมาัตถ์จะทำได้ง่ายและชัดเจนขึ้น อารมณ์บัญญัติจะหายไปตามลำดับ และอารมณ์ปรมาัตถ์ก็ปรากฏขึ้นแทน จนในที่สุดมีแต่อารมณ์ปรมาัตถ์เพียงอย่างเดียว ตามปกติอารมณ์ปรมาัตถ์เกิดที่ใดย่อมดับที่นั่น มีอาการหรือผลที่ปรากฏ คือการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา

อนึ่ง สตินี้มัน มีการระลึก (การไม่พินเพื่อน) และมีการเข้าไปประคองไว้เป็นลักษณะ สติย่อมให้กำหนดย่อมให้ระลึกถึงกุศลธรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังพระราชให้กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็นเวลาเช้า เรื่องมีว่า พระนาคเสนเถระได้ตอบปัญหาพระยามิลินท์ว่า มหาบพิตร ขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมให้พระเจ้าจักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่ทเวชะ ข้ามีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้ รถมียี่สิบประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอทเวชะจงระลึกถึงอิสริยสมบัติฉันใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร สติก็ฉันนั้นเหมือนกันแลย่อมให้ระลึกถึงกุศลธรรมทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ เหล่านี้ สัมมปธาน ๔ เหล่านี้ อิทธิบาท ๔ เหล่านี้ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ พลละ ๕ เหล่านี้ โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ นีริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้สมณะ นี้วิปัสสนา เหล่านี้เป็นอริยสัจ นี่เป็นวิชา นี่เป็นวิมุตติ เหล่านี้เป็นโลกุตระธรรม มหาบพิตร สติมีการระลึกเป็นลักษณะอย่างนี้แล

จะเห็นได้ว่า การระลึก (การไม่พินเพื่อน) และการเข้าไปประคองไว้เป็นลักษณะของสติ และสามารถให้กำหนดให้ระลึกนึกถึงกุศลธรรมอย่างถูกต้อง เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง สามารถให้พระรชากำหนดให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติได้ทั้งในเวลาเย็นเวลาเช้า

อนึ่ง สตินี้มันใคร่ครวญคิดทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ว่าไม่มีประโยชน์ย่อมบรรเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้เป็นประโยชน์ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไปยอนน้อมเข้ามาซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ดังที่พระนาคเสนเถระตอบปัญหาพระยามิลินท์ว่า มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าจักรพรรดิว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชาส่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านั้นเป็นอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะดังนี้ จากนั้นก็จะบรรเทา (กำจัด) สิ่งไม่เป็นประโยชน์ย่อมประคับประคอง สิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันใด สติฉันนั้นเหมือนกันแลเมื่อเกิดขึ้นย่อมใคร่ครวญสติทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ ดังนี้ จากนั้นย่อมบรรเทา(กำจัด) ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ ก็อีกนัยหนึ่ง สติมีการระลึกเป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืมเป็นรสสมาธิการอารักขา (การรักษาอารมณ์) เป็นปัจจุปัญญา หรือมีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นปทัชฐาน มีการจำได้อันมั่นคงเป็นปทัชฐาน หรือว่ามีกายคตาสติปัญญาเป็นต้นเป็นปทัชฐาน เปรียบสติเหมือนเสาเขื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทวารผู้รักษาประตู เพราะรักษาทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นต้น^{๕๙}

^{๕๙} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๐.

ดังนั้น ลักษณะของสติที่สำคัญมีอยู่ ๒ ประการ คือประการที่ ๑ ได้แก่มีลักษณะนึกได้ หรือระลึกได้ คือการนึกได้ในกุศลธรรมที่ไม่มีโทษหรืออกุศลธรรมที่มีโทษ ประการที่ ๒ คือมีลักษณะ ถือไว้ ได้แก่การเลือกเอาแต่ธรรมที่เป็นประโยชน์และมีอุปการะ ธรรมใดที่ไม่มีประโยชน์และไม่มี อุปการะก็จะไม่ถือเอาไว้หรือคัดออกไว้^{๖๐} นอกจากนี้ สติยังมีลักษณะแนบชิดในอารมณ์ คือช่วยให้ จิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ จิตจะไม่ลอยไม่ฟุ้งซ่านและไม่หวั่นไหว “สติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่สั่นเป็นรส มีความอารักขาเป็นอาการปรากฏ”^{๖๑} อีกนัยหนึ่ง สติก็คือความไม่ประมาทในกิจ ทุกอย่างนั่นเอง^{๖๒} ดังพุทธพจน์ว่า “สติเป็นธรรมที่พึงปรารถนาในที่ทั้งปวง”^{๖๓} ในที่ทั้งปวงคือ ที่กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นที่ตั้งที่เกิดของสตินั่นเอง

๒.๓.๔ สมาธิในทรี

ในพระไตรปิฎก สมาธิในทรี (อินทรีคือสมาธิ)^{๖๔} มีความหมายว่า ได้สมาธิได้เอกัคคตา จิต คือบรรลุฌาน ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น ดังพุทธพจน์ว่า

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต
นี้เรียกว่า สมาธิในทรี^{๖๕}

เธอสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอัน เกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่ จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลาย ไป เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยทั้งหลาย สรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข’ เพราะละสุขและทุกขได้ เพราะโสมนัสและโทมนัส ดับไปก่อนแล้ว เธอบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

นี้เรียกว่า สมาธิในทรี^{๖๖}

ดังนั้น อินทรีคือสมาธิเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นอริยสาวกให้ได้มาน คำ ว่า ฌาน คือ ความตั้งมั่นของจิตอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งอย่างแนบแน่น มีอยู่ ๔ ประการ ดังนี้ คือ

๑) ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

๒) ทุติยฌาน เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น จึงเหลือองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา

๓) ตติยฌาน ล่วงพ้นปีติ เพราะเห็นว่าปีติยังหยาบอยู่ เหลือองค์ประกอบ ๒ คือสุข และ เอกัคคตา

๔) จตุตถฌาน เพราะละสุขและทุกขได้ มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ เพราะเห็นว่า

^{๖๐} จาลอง ดิษยวณิช, ศาสตราจารย์เกียรติคุณ, วิปัสสนากรรมฐานและเชาว์อารมณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓.

^{๖๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๔, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒๘๘.

^{๖๒} พระมหาไสว ญาณวีโร,ดร., คู่มือพระวิปัสสนาจารย์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงาน พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๘), หน้า ๔๖.

^{๖๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๗๒/๑๕๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๗๒/๒๘๘.

^{๖๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๖๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๙.

^{๖๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๑.

สุขยังหยาบอยู่และเพราะโสมนัสและโหมนัสดับไปก่อนแล้ว จึงเหลือองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา^{๖๗}

ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรมท่านให้ความหมายสมาธิในทริยไว้ว่า “ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิทริย นี้เรียกว่า สมาธิทริย”^{๖๘}

จากความหมายข้างต้นนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายในอรรถกถาอัฐสาสนีไว้ว่า

ธรรมที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะตั้งมั่น คือวางจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบก็สมาธินั้น ชื่อว่าอินทริย ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี เพราะครอบงำความฟุ้งซ่าน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน สมาธินั้นแหละเป็นอินทริย ชื่อว่าสมาธิทริย^{๖๙}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะเถระวิสัชนาว่า

ภาวะที่จิตมีอันอารมณ์เดียวฝ่ายกุศลชื่อว่าสมาธิ ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะอรรถว่าตั้งมั่น ในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอและถูกทาง ไม่ฟุ้งซ่านไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความฟุ้งซ่านเป็นรส มีอาการไม่หวั่นไหวเป็นอาการปรากฏ และมีความสุขเป็นปทัฏฐาน^{๗๐}

ดังนั้น สมาธิทริย ก็คือ ความตั้งจิตมั่นที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความฟุ้งซ่าน สมาธิมีอยู่ ๓ ระดับ ได้แก่

๑) อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือ สมาธิจนจะแน่วแน่เป็นสมาธิขั้นระงับนิรณได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ คือเป็นสมาธิใกล้จะได้ฌานสมาธิใกล้จะแนบแน่น

๒) อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิทเป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ เป็นสมาธิแนบแน่น

๓) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การทำงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน^{๗๑}

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ มีความเป็นใหญ่สำหรับผู้ที่จะเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยอาศัยสมถะเป็นบาทแล้วยกขึ้นสู่วิปัสสนาที่เรียกชื่อว่า สมถยานิก ขณิกสมาธิ มีความเป็นใหญ่สำหรับผู้ที่จะเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยมุ่งสู่วิปัสสนาล้วน ที่เรียกชื่อว่า สุททวิปัสสนายานิก ในกรณีที่ขณิก-

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๓, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๗๑-๓๐๐, พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, **ธรรมจักรกับปวัตตสูตร**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๔.

^{๖๘} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๕/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕/๒๙, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๖/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๒๔, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๒๑๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๖๙} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๑.

^{๗๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๘๗, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๓๔.

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐) หน้า ๕๙.

สมาธิ เป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏชัดเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ ปัจจุบันอย่างต่อเนื่องปราศจากนิรณมิตในขณะทีอื่นทริย ๕ คือศรัทธาวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญามีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน^{๗๒} ขณิกสมาธินี้มีกำลังเท่ากับอุปจารสมาธิ ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระระบุว่า “เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเอาชนะนิรณมิต ๕ ได้อย่างเด็ดขาดด้วยการกำหนดรู้ธาตุ ๔ ก็จะเข้าถึงอุปจารสมาธิ”^{๗๓} และในคัมภีร์ภิกขุภาของวิสุทธิมรรคท่านได้อธิบายว่า “สมาธิที่เกิดขึ้นนี้มีได้เกิดใกล้เคียงกับอัปนาสมาธิ จึงยังจัดเป็นอุปจารสมาธิไม่ได้ทีเดียว อย่างไรก็ตาม สมาธินี้มีคุณสมบัติคล้ายกับอุปจารสมาธิ เพราะสามารถกำจัดนิรณมิตและทำให้สงบ จึงอาจอนุมานให้เทียบเท่าอุปจารสมาธิ”^{๗๔} ในการปฏิบัติวิปัสสนาเรียกสมาธิชนิดนี้ว่า วิปัสสนา-ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะในวิปัสสนา หมายถึง สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะตามสภาวะธรรมในปัจจุบันขณะนั้นๆ ขณิกสมาธิดังกล่าวนี้ไม่ใช่สมาธิที่เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วหายไป แต่ก็ต้องเป็นสมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จึงจะทำให้จิตสงบจากนิรณมิต และมีกำลังเทียบเท่ากับอุปจารสมาธิในสมถกรรมฐาน วิปัสสนาขณิกสมาธินี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ”^{๗๕} และข้อความในคัมภีร์ภิกขุภาของวิสุทธิมรรคว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ”^{๗๖} ซึ่งมีกำลังสามารถขจัดนิรณมิตได้ทำให้เกิดจิตตวิสุทธินำไปสู่การพัฒนาวิปัสสนาปัญญาจนบรรลุอรหัตตผลได้ในที่สุด

ดังนั้น ขณิกสมาธิเป็นสมาธิทริยที่สามารถเจริญวิปัสสนาจนบรรลุธรรม ผล นิพพานได้ เหมือนกันกับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ สำหรับมาน ๔ ที่เกิดขึ้นได้เพราะอัปนาสมาธินั้น ถือว่าเป็นสมาธิที่สมบูรณ์แบบที่สุด ส่วนอุปจารสมาธิหรือวิปัสสนาขณิกสมาธิ แม้จะมีกำลังน้อยกว่ามานก็จัดได้ว่า เป็นสมาธิทริยเพราะสามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ได้เช่นเดียวกับปฐมมาน นอกจากนี้ อุปจารสมาธิและปฐมมานต่างก็ประกอบด้วยองค์มาน ๕ เหมือนกัน คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า อุปจารสมาธิและวิปัสสนาขณิกสมาธิอยู่ในกลุ่มเดียวกับปฐมมาน สรุปว่า มานคือการเพ่งจิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์เดียว เช่น ลมหายใจเข้า-ออก อย่างแน่วแน่ จัดเป็นสมถมาน ส่วนการเจริญวิปัสสนาตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันในแต่ละขณะ โดยหยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีแก่นสารนั้น จัดเป็นวิปัสสนามาน ขณิกสมาธิ คือ ความสงบของจิตก่อนที่จะเข้าถึงอุปจารสมาธิในขณะทีเริ่มเจริญสมถภาวนา หรือเป็นความสงบของจิตในขณะเจริญวิปัสสนา ซึ่งมีกำลังพอจะกำจัดนิรณมิตได้เช่นเดียวกับอุปจารสมาธิของสมถภาวนา เมื่อขณิกสมาธินี้มีกำลังแก่กล้าขึ้นก็สามารถยังจิตให้สงบได้เช่นเดียวกับอัปนาสมาธิ เรื่องนี้เป็นสิ่งที่ผู้เจริญสติปัญญาจนขณิกสมาธิพัฒนาแก่กล้าแล้วสามารถพบเห็นได้ ดังที่คัมภีร์ภิกขุภาของวิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า “คำว่า ขณิกจิตตเอกัคคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ) มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ ซึ่งอันที่จริงแล้วขณิกสมาธินั้นเกิดขึ้นอยู่ในอารมณ์ (ของรูปนาม) โดยอาการตั้งมั่นอย่างเดียวกันไม่ขาดช่วง เมื่อไม่มีกิเลสแทรกเข้ามา ก็ทำจิตให้สงบได้เช่นเดียวกับอัปนาสมาธิ เพราะฉะนั้น สมถยานิกผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรมควรพยายามเจริญมานขึ้นใดขั้นหนึ่งในมาน ๔ ก่อน เมื่อเข้าถึงมานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่ว แล้วจึงใช้มานเป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาต่อมา ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุมานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

^{๗๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๘๙, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๓๐.

^{๗๔} วิสุทธิ. ภิก. (บาลี) ๑/๔๙๒ : อุปจารสมาธิติ จ รุฬหิวเสน เวทิตพพ. อุปปณิ ทิ อุปเปจจ สารี สมาธิ อุปจารสมาธิ, อุปปนา เจตถ นตถิ. ตาทิสส ปน สมาธิสส สมานลกขณตยา เอว วุตต.

^{๗๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๑๔, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๑๙.

^{๗๖} วิสุทธิ. ภิก. (บาลี) ๑/๔๐๙.

บรรลุปัจจการสมาธิเป็นอย่างน้อย ส่วนวิปัสสนาญาณิกที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรกโดยมิได้เจริญสมถภาวนาก่อนนั้น ควรพยายามกำหนดรู้รูปนามมีธาตุ ๔ เป็นต้นก่อนแล้วอบรมให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปการสมาธิ และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้นก็จะเกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจน^{๗๗}

สรุปว่า สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่คือความตั้งมั่นฝ่ายกุศลธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็จะครอบงำอกุศลธรรมคือความฟุ้งซ่าน ทำให้จิตตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ เช่น รูปนามหรือขั้น ๕ เป็นต้น ลักษณะของสมาธินทรีย์คือไม่ฟุ้งซ่าน รสคือกำจัดความฟุ้งซ่าน เวลาที่ปรากฏคือความไม่หวั่นไหว และบรรทัดฐานอยู่ที่ความสุข สมาธิมีอยู่ ๓ ระดับคือ ขณิกสมาธิหรือเรียกว่าวิปัสสนาขณิกสมาธิ อุปการสมาธิ และอัปนาสมาธิ สมาธิที่เป็นสมาธินทรีย์ คือฌาน ๔ ได้แก่ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน วิปัสสนาขณิกสมาธิจัดเข้าในปฐมฌาน เรียกว่า วิปัสสนาฌาน

๒.๓.๕ ปัญญินทรีย์

ในพระไตรปิฎก ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา)^{๗๘} มีความหมายว่า ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ดังพุทธพจน์ว่า

คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์^{๗๙}

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’

นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์^{๘๐}

ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม ท่านให้ความหมายปัญญินทรีย์ไว้ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัดความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์^{๘๑}

ท่านพระพุทธโฆสเถระได้อธิบายในอรรถกถาอัฐสาลินีไว้ว่า

ธรรมที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่าย่อมรู้ทั่ว ซึ่งอริยสัจทั้งหลายโดยนัยมีคำว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่าย่อมให้รู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ปัญญานั้น ชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอริยัติเพราะครอบงำอวิชชา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่าปัญญินทรีย์^{๘๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระวิสันหาปัญญาไว้ว่า

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, **ธรรมจักรกับปวัตตสูตร**, หน้า ๑๒๙-๑๓๑.

^{๗๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๐.

^{๗๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๙/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๘๙.

^{๘๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๘๐/๑๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๑.

^{๘๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗-๑๔๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๘๒} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒.

วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด คือ ความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้ และความรู้แจ้ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล มีสมาธิเป็นเหตุใกล้^{๘๓}

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญานี้ยังมีการส่องแสง และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไปแสงสว่างย่อมปรากฏฉันทิ ปัญญามีการส่องสว่างฉันทินั้นเหมือนกัน ธรรมตาแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญา ย่อมไม่มี ดังที่พระนาคเสนเถระถวายพระพรพระราชาว่า มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้านประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืดย่อมยังโอกาสให้เกิดขึ้นย่อมยังแสงสว่างให้รุ่งโรจน์ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉันทิ มหาบพิตร ปัญญาก็นั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดความมืดคือ อวิชชาย่อมยังโอกาส คือวิชาให้เกิดย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจจะทั้งหลายให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีการส่องสว่างเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้แล อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัชเป็นต้นที่เป็นที่ สบายและไม่สบายแก่บุคคลผู้ป่วย ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง ปัญญาที่มีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ดุจการแทงของลูกศรที่นาย ชมังธณผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส ดุจประทีป มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุภูมิจาน ดุจผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมา ฉะนั้น^{๘๔}

ลักษณะของปัญญามี ๒ ประการ คือการส่องแสง และการรู้ทั่วเป็นลักษณะ คือปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดอวิชชา ทำวิชาให้เกิดขึ้น ส่องแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏชัดเจน อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ และปัญญามีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุภูมิจาน

อนึ่ง ปัญญานี้สามารถหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยหยั่งรู้ไตรลักษณ์ ๓ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา การรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงอย่างนี้เป็นปัญญาที่มีกำลังถึงความเป็นอินทรีย์ ปัญญาดังกล่าวเกิดจากสมาธิที่มีสติเป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต ไม่ใช่สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับรับฟัง และจินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการตรึกนึกคิด ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า “วิปัสสนาญาณาสหคโต ภาวนามยญาณโคจโร จ โย “ปฏิเวธสัทธมโมติ” วุจจติ พระสัทธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของภาวนามยปัญญา ชื่อว่า ปฏิเวธสัทธรรม”^{๘๕}

สรุปว่า ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่คือปัญญา ย่อมรู้ทั่วอริยสัจ ๔ มีทุกข์ เป็นต้น หรือทำให้รู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สามารถรอบงำอวิชชา ครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น หรือส่องสว่าง หรือรู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

^{๘๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๖๒, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๗๓๓.

^{๘๔} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒.

^{๘๕} เนตติ.อ. หน้า ๑๑.

ปัญญามีการส่องแสง และการรู้ทั่วเป็นลักษณะ คือปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดอวิชชา ทำอวิชชาให้เกิดขึ้น ส่องแสงสว่างคือญาณให้รู้โรจน์ และย่อมทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏชัดเจน อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ และปัญญามีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุภูมิตฐาน

๒.๔ ความสำคัญของอินทรีย์ ๕

๒.๔.๑ ความเป็นปัจจัยต่อกัน

อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นปัจจัยต่อกันกล่าวคือ ศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดวิริยะ เพราะผู้มีศรัทธาในการปฏิบัติธรรม จึงเกิดความเพียรทางกายและใจได้ วิริยะก่อให้เกิดสติ ตามรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน สติที่ต่อเนื่องย่อมก่อให้เกิดสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน และความตั้งมั่นย่อมเป็นเหตุเกิดของปัญญาที่ยังรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง อนึ่ง ปัญญาดังกล่าวย่อมเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาที่มั่นคงในการปฏิบัติธรรมซึ่งก่อให้เกิดวิริยะมากขึ้นกว่าเดิม ดังนั้นเป็นต้น อินทรีย์ทั้ง ๕ เกี่ยวเนื่องกันเป็นเหตุผลเหมือนลูกโซ่ ดังพุทธพจน์ว่า

... สารีบุตร อริยสาวกผู้มีศรัทธานั้นพยายามอย่างนี้ ครั้นพยายามแล้วระลึกอย่างนี้ ครั้นระลึกแล้วตั้งมั่นอย่างนี้ ครั้นตั้งมั่นแล้วรู้ชัดอย่างนี้ ครั้นรู้ชัดแล้วย่อมเชื่อมั่นอย่างนี้ว่า ‘นี่แหละคือธรรมที่เราได้ฟังมาก่อน บัดนี้เราถูกต้องด้วยนามกายนั้นอยู่ และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา’ ...^{๘๖}

การเจริญศรัทธา เจริญวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ควรเร่งทำให้มาก ไม่ควรปล่อยให้กาลเวลาผ่านไปด้วยความประมาท พระพุทธองค์สอนให้เจริญอินทรีย์ ๕ เหมือนฝนตกทั่วท้องฟ้า น้ำฝนที่ตกทั่วท้องฟ้าย่อมก่อให้เกิดน้ำจำนวนมาก ทำให้เกิดผลชัดเจน อาจทำให้น้ำในมหาสมุทรท่วมทันได้ ไม่เหมือนน้ำที่ไหลจากแก้วที่ละหยดๆ ที่ไม่อาจส่งผลใดๆ ต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนานกว่าที่จะเต็มหม้อ ในกรณีเดียวกัน นักปฏิบัติควรอบรมอินทรีย์ให้เพิ่มพูนอย่างนี้ จึงจะประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม คือ การกำจัดกิเลสที่เป็นความโลภ ความโกรธ และความหลง สามารถบรรลุคุณธรรมพิเศษในพระพุทธศาสนาได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สัทธินทรีย์ ภาเวติ รากวินยปริโยสานํ โทสวินยปริโยสานํ โมหวินยปริโยสานํ. วิริยินทรีย์ ภาเวติ รากวินยปริโยสานํ โทสวินยปริโยสานํ โมหวินยปริโยสานํ. สตินทรีย์ ภาเวติ รากวินยปริโยสานํ โทสวินยปริโยสานํ โมหวินยปริโยสานํ. สมาธินทรีย์ ภาเวติ รากวินยปริโยสานํ โทสวินยปริโยสานํ โมหวินยปริโยสานํ. ปัญญินทรีย์ ภาเวติ รากวินยปริโยสานํ โทสวินยปริโยสานํ โมหวินยปริโยสานํ. แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมเจริญ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์ อันมีการข่มราคะเป็นที่สุด มีการข่มโทสะเป็นที่สุด มีการข่มโมหะเป็นที่สุด^{๘๗}

^{๘๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๒๐/๑๙๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๔.

^{๘๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๖๔๐/๒๑๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๔๐/๓๕๒.

๒.๔.๒ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

ในการปรับอินทรีย์ให้เสมอกันนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ในอรรถกถาสังยุตตนิกาย มหาวรรคอย่างละเอียด^{๘๘} ต่อไปนี้

การทำอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นให้เสมอกันชื่อว่าการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ถ้า สัทธินทรีย์ของเธอแก่กล้า อินทรีย์นอกนี้อ่อน ที่นั่น วิริยอินทรีย์ จะไม่อาจทำปศุคหกิจ (กิจคือการยกจิตไว้) สตินทรีย์จะไม่อาจทำอุปฐานกิจ (กิจคือการอุปการะจิต) สมาธิินทรีย์จะไม่อาจทำอวิกเขปกิจ (กิจคือทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน) ปัญญินทรีย์จะไม่อาจทำทสสนกิจ(กิจคือการเห็นตามเป็นจริง) เพราะฉะนั้น สัทธินทรีย์อันกล้านั้น ต้องทำให้ลดลงเสียด้วยพิจารณาภาวะแห่งธรรม ด้วยไม่ทำไว้ในใจ เหมือนเมื่อมนสิการสัทธินทรีย์ที่มีกำลังนั้น ก็ในข้อนี้มีเรื่องพระวักกเถระ^{๘๙} เป็นตัวอย่างต่อไปนี้ มีเรื่องเล่าว่า ท่านวักกเถระ เป็นผู้มึญญาธิการอันได้สะสมไว้ในสัทธาธิมุต คือความเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า ไม่อ้อมด้วยการเห็นพระสรีระสมบัติ จึงบรรพชาในสำนักพระศาสดา ด้วยเข้าใจว่า เราจักได้เห็นพระตถาคตเจ้าเป็นนิตยกาลด้วยอุบายนี้ ดังนี้แล้วก็ยืนอยู่ในที่อันตนยืนอยู่แล้ว สามารถเพื่อจะแลเห็นพระทศพลได้ ละกิจวัตรทั้งหลายมีการสาธยายและมนสิการในพระกัมมัฏฐานเป็นต้น เพื่อยอมองดูพระศาสดาอยู่ พระศาสดา ทรงรอความแก่กล้าแห่งญาณของท่านอยู่ จึงไม่ตรัสอะไร (ต่อ) ทรงทราบว่า บัดนี้ ญาณของเธอถึงความแก่กล้าแล้ว จึงตรัสโอวาทว่า วักกเถระ ประโยชน์อะไรของเธอ ด้วยการเฝ้าดูกายเฝ้านี้ วักกเถระ คนใดแล เห็นธรรม คนนั้น (ชื่อว่า) เห็นเรา (ผู้ตถาคต); คนใดเห็นเรา (ผู้ตถาคต) คนนั้น (ชื่อว่า) เห็นธรรม พระวักกเถระนั้น แม้อันพระศาสดาสอนแล้วอย่างนั้น ก็ไม่อาจเพื่อละการดูพระศาสดาไปในที่อื่นได้เลย ครั้นนั้น พระศาสดา ทรงดำริว่า ภิกษุนี้ ไม่ได้ความสังเวชแล้ว จักไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อวัสสุปนายิกสมัยใกล้เข้ามาแล้ว จึงเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ในวันเช้าพรรษา ทรงขับไล่ท่านด้วยพระดำรัสว่า วักกเถระ เธอจงกลับไป ท่านคิดว่า พระศาสดาไม่ทรงรับสั่งกะเรา ไม่อาจเพื่อดำรงอยู่ ณ ที่ตรงพระพักตร์ของพระศาสดาได้ตลอดไตรมาส จึงคิดว่า ประโยชน์อะไรของเราด้วยชีวิต เราจักให้ตนตกจากภูเขาเสีย ดังนี้แล้ว จึงขึ้นภูเขาคิชฌกูฏ พระศาสดาทรงทราบความเมื่อยลของท่านแล้ว ทรงดำริว่า ภิกษุนี้ เมื่อไม่ได้ความปลอบโยนจากสำนักของเรา พึงยังอุปนิสัยแห่งมรรคและผลทั้งหลายให้ฉิบหาย จึงทรงเปล่งพระรศมีไปแล้ว เพื่อจะทรงแสดงพระองค์ (ให้ปรากฏ) ลำดับนั้น จำเดิมแต่เวลาท่านเห็นพระศาสดาแล้ว ความเศร้าโศกแค้นมาถึงเพียงนั้น หายไปแล้ว พระศาสดา เป็นประดุจว่ายังสระที่แห้งให้เต็มด้วยน้ำ เพื่อทรงยังปิตีและปราโมทย์อันมีกำลังให้เกิดแก่พระเถระ จึงตรัสพระคาถานี้ว่า :- “ภิกษุผู้มากด้วยปราโมทย์ เลื่อมใสแล้วในพระพุทธศาสนา พึงบรรลุนันตบท เป็นที่เข้าไปสงบ สังขารเป็นสุข”^{๙๐}

แต่ถ้าวิริยอินทรีย์กล้า ที่นั่น สัทธินทรีย์ก็จะไม่อาจทำอิโมกขกิจได้ (กิจคือการน้อมใจเชื่อ) อินทรีย์นอกนี้ ก็จะไม่อาจทำกิจนอกนี้ แต่ละข้อได้ เพราะฉะนั้น วิริยอินทรีย์อันกล้านั้น ต้องทำให้ลดลงหรือทำวิริยกับสมาธิให้สมดุลกัน ถ้าความเพียรมากกว่าสมาธิย่อมส่งผลให้ฟุ้งซ่าน แต่ถ้าสมาธิมากกว่าความเพียร ย่อมส่งผลให้เกิดความง่วงเหงาหาวนอน เพราะถ้าวิริยอินทรีย์มีกำลังมาก สัทธินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่คือการตัดสินใจได้ อินทรีย์อื่นนอกจากนี้ก็จะไม่สามารถ

^{๘๘} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒๓๒-๒๓๔/๑๐๑-๑๐๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒-๒๓๔/๑๗๓-๑๗๔, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๓๒/๒๒๕-๒๒๖, ส.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๒๙๗-๒๙๘.

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๒๓๔-๒๓๕.

^{๙๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๘๑/๘๓, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๑/๑๕๑.

หน้าที่ที่ต่างกันนอกนี้ได้ ฉะนั้น ต้องลดวิริยอินทรีย์ลงด้วยการเจริญสมาธิอินทรีย์^{๙๑} ดังมีเรื่องของพระโสณเถระเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

ในสมัยพุทธกาล บุตรของเศรษฐีในแคว้นจัมปา ชื่อว่า โสณโกฬิวิสะ มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงออกบวชและพำนักอยู่ที่ป่าสัตวัน ท่านปฏิบัติธรรมด้วยการเดินจงกรมอย่างไม่ย่อท้อจนความเพียรมากเกินไป เนื่องด้วยเป็นผู้ที่ได้รับการเลี้ยงดูเป็นอย่างดี ทำให้ฝ่าเท้าละเอียดอ่อนและมีขนงอกที่ฝ่าเท้า ครั้นมาเดินจงกรมด้วยเท้าเปล่าเช่นนี้ทำให้ฝ่าเท้าปริแตก เมื่อท่านได้เดินจงกรมจนกระทั่งฝ่าเท้าแตกเดินไม่ได้ ก็คุกเข่าเดินจนกระทั่งหัวเข่าแตกทั้งสองข้าง เลือดที่ไหลออกจากหัวเข่าไหลท่วมสถานที่เดินจงกรมเหมือนที่ฆ่าวัว ในขณะนั้นท่านเกิดความท้อถอยคิดว่า เราบำเพ็ญเพียรถึงขนาดนี้แล้วยังไม่ได้บรรลุธรรม คงจะเป็นปทปรมะที่บรรลุธรรมไม่ได้ในชาตินี้ อย่างไรก็ตาม เรามีสมบัติในตระกูลมาก เราควรลาสิกขาไปบริโภคสมบัติในตระกูล และสามารถบำเพ็ญบุญตามโอกาส

พระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของท่าน ทรงอันตรธานไปจากภูเขาคิชฌกูฏที่ประทับอยู่ แล้วมาปรากฏพระองค์ขึ้นที่ป่าสัตวัน ทรงพบกับท่านแล้วตรัสถามว่า “เธอคิดเช่นนี้จริงหรือ” ท่านทูลตอบว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระพุทธองค์ตรัสว่า “เธอชำนาญในการตัดพินมิใช่หรือ ลองคิดว่า ถ้าสายพินที่ตัดตึงเกินไป จะมีเสียงที่ไพเราะหรือไม่” ท่านทูลตอบว่า “หาได้พระพุทธเจ้าข้า เสียงจะไม่ไพเราะถ้าสายพินตึงเกินไป” พระพุทธองค์ตรัสถามอีกว่า “ถ้าสายพินหย่อนเกินไป เสียงพินจะไพเราะหรือไม่” ท่านก็ทูลตอบว่า “หาได้ พระพุทธเจ้าข้า เสียงจะไม่ไพเราะเช่นเดียวกัน” พระพุทธองค์จึงตรัสสอนว่า “การปฏิบัติธรรมก็เช่นเดียวกัน โดยวิริยะกับสมาธิต้องสมดุลกัน วิริยะที่มากเกินไป ย่อมทำให้ใจฟุ้งซ่าน เหมือนในขณะนี้ท่านกำลังฟุ้งซ่านจนกระทั่งคิดจะลาสิกขาออกจากพระพุทธศาสนา ไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไป ถ้ามีความเพียรน้อยเกินไปก็จะทำให้เกิดเกียจคร้านโง่งมงาย ฉะนั้น วิริยะจะต้องมีความพอดีสมดุลกับสมาธิ” ควรปรับวิริยะกับสมาธิเหมือนปรับสายพิน

หลังจากท่านโสณโกฬิวิสะได้รับคำแนะนำจากพระพุทธองค์แล้ว ก็พยายามปรับอินทรีย์ทั้ง ๒ ให้สม่ำเสมอ ต่อมาได้บรรลุอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระพุทธศาสนาสมดังปรารถนา เพราะปรับวิริยะกับสมาธิ และศรัทธากับปัญญาให้สมดุลกัน

ความที่เมื่อความกล้าแห่งอินทรีย์อันหนึ่งมีอยู่ อินทรีย์นอกนี้ จะไม่สามารถในกิจของตนๆ ได้ โดยเฉพาะในอินทรีย์ ๕ นี้ ท่านพระพุทธโฆสเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “วิเสสโตปนตถ สหธาปญญานํ สมาธิวิริยานญจ สมตํ ปัสสันติ อนึ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงสรรเสริญความสมดุลแห่งศรัทธากับปัญญาและความสมดุลแห่งสมาธิกับวิริยะเป็นพิเศษในเรื่องนี้”^{๙๒} ศรัทธา ความเชื่อและปัญญาความเข้าใจทั้งสองอย่างต้องสมดุลกัน ถ้ามีความเชื่อแต่ไม่มีความเข้าใจสิ่งที่ตนเองเชื่ออย่างถูกต้อง คือ ไม่เข้าใจในเหตุและผลว่าสิ่งนี้ควรเชื่อหรือไม่ ก็จะกลายเป็นคนงมงาย เชื่อทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้รับฟังมา บุคคลที่มีปัญญาอันเป็นการวิเคราะห์วิจารณ์อย่างมาก โดยปราศจากศรัทธา ก็มักเป็นคนๆ ที่ตรึกตรองมากเกินไป ส่งผลให้ไม่เชื่อถือสิ่งใด เพราะฉะนั้น ศรัทธากับปัญญาจึงต้องควบคู่สมดุลกัน เพราะถ้าสัทธินทรีย์มีกำลังมาก อินทรีย์ ๔ นอกนี้ก็กำลังน้อย ฉะนั้น วิริยอินทรีย์ย่อมไม่สามารถทำหน้าที่คือการประคอง สตินทรีย์ก็ไม่สามารถทำหน้าที่คือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญาย่อมไม่สามารถทำหน้าที่คือการเห็นแจ้ง เพราะฉะนั้นต้องลดสัทธินทรีย์ลงด้วยการพิจารณาถึงสภาวธรรม

^{๙๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๔๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๕.

^{๙๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๔๐, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๒๔.

บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความเสมอกันแห่งสัทธากับปัญญาและสมาธิกับวิริยะ เพราะคนมีสัทธาแก่กล้าแต่ปัญญาอ่อน จะเป็นคนเชื่อง่าย เลื่อมใสในสิ่งอันไม่เป็นวัตถุ ส่วนคนมีปัญญากกล้า แต่สัทธาอ่อนจะตกไปข้างอวดดี จะเป็นคนแก้ไขไม่ได้ เหมือนโรคร้ายเกิดแต่ยา รักษาไม่ได้ฉะนั้น วังพลาณไปด้วยคิดว่า จิตเป็นกุศลเท่านั้นก็พอ ดังนี้แล้ว ไม่ทำบุญมีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก ต่อธรรมทั้ง ๒ เสมอกัน บุคคลจึงจะเลื่อมใสในวัตถุแท้ โสัสชะย่อมครอบงำคนมีสมาธิกล้าแต่วิริยะอ่อน เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโสัสชะ. อุทธัจจะย่อมครอบงำคนมีวิริยะกล้า แต่สมาธิอ่อน เพราะวิริยะเป็นฝ่ายอุทธัจจะแต่สมาธิที่มีวิริยะประกอบเข้าด้วยกันแล้ว จะไม่ตกไปในโสัสชะ วิริยะที่มีสมาธิประกอบพร้อมกันแล้วจะไม่ตกไปในอุทธัจจะเพราะฉะนั้น อินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ต้องทำให้เสมอกัน ด้วยว่าอุปปนาจะมีได้ ก็เพราะความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒ อีกอย่างหนึ่ง สัทธามักมีกำลังก็ควรสำหรับสมาธิ-กัมมิกะ (ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัญฐาน) เมื่อสัทธามีกำลังอย่างนี้ เชื่อดิ่งลงไปจักบรรลุอุปปนาได้ ในสมาธิและปัญญา เอกัคคตา (สมาธิ) มีกำลังก็ควร สำหรับสมาธิกัมมิกะ ด้วยว่าเมื่อเอกัคคตามีกำลังอย่างนั้น จะบรรลุอุปปนาได้ ปัญญามีกำลังย่อมควรสำหรับวิปัสสนากัมมิกะ (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน) ด้วยว่าเมื่อปัญญามีกำลังอย่างนั้น ย่อมจะบรรลุลักษณะปฏิเวธ (เห็นแจ้งไตรลักษณ์) ได้ แต่แม้เพราะสมาธิและปัญญาทั้ง ๒ เสมอกัน อุปปนาก็จะมีได้

ส่วนสติ มีกำลังในที่ทั้งปวง จึงจะควร เพราะสติรักษาจิตไว้แต่ความตกไปในอุทธัจจะ เพราะอำนาจแห่งสัทธา วิริยะ และปัญญาอันเป็นฝ่ายอุทธัจจะ และรักษาจิตไว้แต่ความตกไปในโสัสชะ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโสัสชะ เพราะฉะนั้น สตินั้นจึงจำปรารภนาในที่ทั้งปวงดุจเกลือสะดุ เป็นสิ่งที่พึงปรารภนาในกับข้าวทั้งปวง และดุจสรรพกัมมิกอำมาตย์ (ผู้รอบรู้ในงานทั้งปวง) เป็นผู้พึงปรารภนาในสรรพราชกิจฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ก็แลสติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นคุณชาติจำปรารภนาในที่ทั้งปวง เพราะจิตมีสติเป็นที่พึ่งอาศัย และสติมีการรักษาเอาไว้เป็นเครื่องปรากฏ การยกและข่มจิตเว้นสติเสีย หาไม่ได้ไม่^{๙๓}

ในการปฏิบัติธรรม สติที่มีกำลังน้อยไม่ต่อเนื่องเพาะขาดความเพียร ไม่จัดเป็นอินทรีย์และพละในโพธิปักขิยธรรม จึงไม่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้ง การมีสติอย่างเดียวโดยไม่มี ความเพียร จึงไม่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้ง การมีสติอย่างเดียวโดยไม่มี ความเพียร เหมือนการรับประทานแต่เกลือโดยไม่มีอาหารอื่น เพราะสติเหมือนกับเกลือที่ปรุงรส ความเพียรและสมาธิเหมือนอาหาร^{๙๔} ฉะนั้น ผู้เจริญสติอย่างเดียวโดยปราศจากความเพียรในการเดินจงกรม นั่งกรรมฐาน และทำอิริยาบถย่อย จะไม่อาจประสบความสำเร็จในการปฏิบัติได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า “น หิ สติถมมารพณ น จาปิ อปุปถามสานิพพาน อธิคนตพพิ สพพคนถูปโมจนํ พระนิพพานที่ปลดปล่อยเครื่องร้อยรัดทุกอย่างนี้ จะบรรลุด้วยความเพียรที่ย่อยหย่อน ด้วยความบากบั่นเพียงเล็กน้อย หาได้ไม่”^{๙๕}

สรุปว่าอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญา ต้องปรับให้เสมอกัน กล่าวคือ (๑) ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญาบุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลก็จะหนักไปข้างอวดดี เป็นเหมือนโรคต้องยารักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสองเสมอกัน บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส (๒) ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะถ้าสมาธิมากกว่าวิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ

^{๙๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒๓๔/๑๐๒, ส.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๔, วิ.ม.อ. ๓/๒๔๓/๑๖๔, อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๕/๑๓๖, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๖๒/๑๔๐-๑๔๑, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๓.

^{๙๔} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๔๐.

^{๙๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๓๘/๒๖๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๘/๓๓๐-๓๓๑.

เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่าสมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความกันฟุ้งซ่าน ดังนั้น สมาธิที่ประกอบควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับสมาธิ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความฟุ้งซ่าน แต่สำหรับสตินั้น ควรบำเพ็ญให้มีพลังทุกที่ทุกเวลา ดุจเกลือจำต้องมีในกับข้าวทุกอย่าง ดุจอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภในราชการทุกอย่าง หากไม่สามารถปรับอินทรีย์ ๕ ซึ่งเป็นนามธรรมที่มีความเป็นใหญ่ในการหน้าที่ของตน การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานก็ไม่สามารถดำเนินไปได้ เพราะจิตที่ไม่ประกอบด้วยอินทรีย์ ๕ เปรียบเหมือนกับประเทศที่ขาดพระราชูปการ ย่อมเป็นประเทศที่ไม่สงบเรียบร้อย มีการสู้รบอยู่เสมอ แต่จิตที่มีอินทรีย์ ๕ เหล่านี้เหมือนประเทศที่มีพระราชูปการ ย่อมมีแต่ความสงบร่มเย็น จิตที่ประกอบด้วยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เป็นจิตที่สงบร่มเย็น ไม่ถูกกิเลสต่างๆ รบกวนจิต ส่วนจิตที่ไม่มีอินทรีย์ย่อมถูกกิเลสต่างๆ รบกวน หรือเปรียบเหมือนการโดยสารเรือข้ามฟาก ถ้าเรือรั่ว น้ำก็จะไหลเข้าในเรือ เรือก็จะจมลง น้ำเหมือนกิเลสที่ไหลเข้ามาในเรือ และเรือก็คือจิต เมื่อกิเลสครอบงำจิต ย่อมทำให้จิตตกต่ำ เหมือนเรือที่จมลงไม่สามารถข้ามฟากไปได้

๒.๔ หลักธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๕

หลักธรรมอันเป็นหลักธรรมฝ่ายแห่งความตรัสรู้ ธรรมอันเป็นเครื่องเกื้อหนุนอริยมรรค คือ โพธิปักขิยธรรม^{๙๖} คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปชาน ๔ อิทธิบาท ๔ พลละ ๕ โพฆณิก ๗ และมรรคมีองค์ ๘ ดังจะได้อธิบายแยกเป็นข้อๆ ดังนี้

๓.๕.๑ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน คือที่ตั้งของสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือตามสิ่งๆนั้นๆ มันเป็นของมันเอง^{๙๗} เป็นหลักธรรมที่เป็นตัวปฏิบัติแท้ๆ ด้วยการเอาสติเป็นหลัก คือกำหนดสติมีความรู้ตัวอยู่ตลอดเวลาทุกขณะในเวลาทำ พุท หรือ คิด เมื่อทำได้อย่างนี้แล้ว สติจะเป็นตัวกันกระแสนาสวกิเลสทั้งปวงมิให้เกิดขึ้น และเมื่อประกอบด้วยสติ(ความระลึกได้) สัมปชาโน(ความรู้ตัวทั่วพร้อม) อาตปปี(ความเพียรเผากิเลส) พิจารณาสิ่งต่างๆ โดยความไม่เป็น สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอกในบุคคลอื่น โดยใช้สติตั้งมั่นอยู่เพียงแต่สักว่าความรู้ สักว่าอาศัยระลึก ไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก อย่างนี้ชื่อว่า การเจริญสติ สติปัฏฐาน ๔ แบ่งออกเป็น ๔ ประการ^{๙๘} คือ

๑) พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุหนึ่งเมื่อพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใส โดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ภิกษุหนึ่งตั้งจิตมั่นโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้นแล้ว ก็ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในกายอื่นภายนอก

หมวดกายนี้ เป็นการให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาความจริงของร่างกายนี้ว่า มีธรรมชาติเป็นอย่างไร มีความแปรปรวนอย่างไร เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว จำทำให้หมดความยึดมั่นในกาย

^{๙๖} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๔๒๑-๔๒๓/๑๖๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๒๑-๔๒๓/๓๖๖-๓๖๗.

^{๙๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘๒.

^{๙๘} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๒๙๘/๒๖๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๘/๒๒๒-๒๒๔.

ความสำคัญผิดว่ากายนี้ คือ ตัวตนที่ต้องคอยยึดถือ ครอบครอง และหวงแหน เมื่อเข้าใจความจริงของกายแล้วก็เกิดการปล่อยวาง ละสละคืนไม่พัวพันอยู่แต่กายนี้อีกต่อไป

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุหนึ่งเมื่อพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมปล่อยใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนานั้น ภิกษุหนึ่งตั้งจิตมั่นโดยชอบ ปล่อยใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนานั้นแล้ว ก็ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในเวทนาอื่นภายนอก

การมีสติเข้าไปรู้เวทนาต่างๆ เหล่านี้ทำให้เกิดความเข้าใจในชีวิตว่า ล้วนมีทุกข์มีสุขปะปนกัน และทุกข์สุขนั้นก็เกิดเพราะมีเหตุปัจจัย มิใช่เกิดขึ้นลอยๆ ความเข้าใจอย่างนี้ทำให้เกิดการยอมรับธรรมชาติของชีวิตที่จะต้องเป็นอย่างนี้ เมื่อคราวมีสุขจะได้ไม่หลงระเหิรกับความสุขจนเกิดความประมาท มัวเมา คราวมีทุกข์ก็ไม่ท้อแท้สิ้นหวัง คิดว่าสักวันความทุกข์จะต้องหมดไป เพราะเข้าใจเหตุปัจจัยของทุกข์และสุขเช่นนี้ ทำให้รู้จักสร้างเหตุปัจจัยให้เหมาะสมกับสิ่งที่ต้องการ ต้องการความสุขก็สร้างเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความสุข ต้องการพ้นทุกข์ก็ไม่สร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดทุกข์ ทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุหนึ่งเมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมปล่อยใสโดยชอบในจิตตานุปัสสนานั้น ภิกษุหนึ่งตั้งจิตมั่นโดยชอบ ปล่อยใสโดยชอบในจิตตานุปัสสนานั้นแล้ว ก็ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในจิตอื่นภายนอก

การกำหนดสติพิจารณาความรู้สึกลึกซึ้งคิดต่างๆ ในจิตใจของเราที่ประกอบไปด้วยกิเลส โดยให้พิจารณาจิตในทุกขณะว่าขณะนั้นๆ ประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไร เช่น จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ เข้าไปกำหนดรู้อย่างนี้พร้อมกับกำหนดรู้เหตุที่ทำให้จิตเป็นไปอย่างนั้นๆ ด้วย เมื่อมีสติเข้าไปพิจารณารู้อย่างนี้แล้ว สติจะช่วยกันไม่ให้เกิดกิเลสต่างๆ หรือเป็นการรู้เท่าทันกิเลส ทำให้ไม่ตกไปในอำนาจของกิเลสต่างๆ ได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุหนึ่งเมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมปล่อยใสโดยชอบในธัมมานุปัสสนานั้น ภิกษุหนึ่งตั้งจิตมั่นโดยชอบ ปล่อยใสโดยชอบในธัมมานุปัสสนานั้นแล้ว ก็ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในธรรมอื่นภายนอก

การกำหนดสติพิจารณาธรรมต่างๆ เช่น นิรวณ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ เป็นหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต และการบรรลุดูธรรมของ ๓ ประการแรก คือ นิรวณ ๕ ชั้น และอายุตนะ เป็นการพิจารณาสภาวธรรมที่เกิดขึ้น เมื่อต้องเกี่ยวข้องอยู่กับโลกและสังคม โดยมีร่างกายเป็นศูนย์กลางได้แก่ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีสื่อกลางคืออายุตนะภายใน และภายนอก เป็นตัวเชื่อมประสาน ทำให้เกิดนิรวณธรรมต่างๆ ขึ้น การเข้าไปรู้เท่าทันสภาวธรรมต่างๆ เท่ากับการรู้ความจริงของชีวิตและโลก จนเกิดความปล่อยวาง หรือรู้วิธีการในการที่จะปฏิบัติอย่างไรกับสิ่งเหล่านั้น ส่วนธรรม ๒ ประการหลัง คือ โพชฌงค์ และอริยสัจ เป็นการดำเนินไปของจิตที่เมื่อเข้าใจความจริงของชีวิตและโลกแล้ว ก็จะดำเนินไปสู่มรรคและผลอันเป็นส่วนให้นำไปสู่การบรรลุดูธรรมในที่สุด

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นทั้งสมถะ และวิปัสสนา คือ ทำให้จิตสงบจนเกิดสมาธิขึ้น ฌาน และในโอกาสเดียวกันก็เป็นการพิจารณาการเกิดดับของรูป นาม ไปตามสภาวธรรมจนเข้าใจ

ตามเหตุตามปัจจัย ทำให้เกิดปัญญาเข้าใจในสภาวะธรรม จนเกิดวิปัสสนาญาณ จนเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถึงขั้นสามารถดับทุกข์ โทมนัส ปริเทวะ อุปายาส ได้ในที่สุด

สติปัฏฐาน ๔ เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงการปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วน สมบูรณ์ที่สุด เป็นทางสายเอกที่ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุธรรมได้อย่างรวดเร็ว ตรงสู่นิพพานอย่างแน่นอน การบรรลุธรรมอาจปฏิบัติได้หลายวิธี มีความยากง่ายแตกต่างกัน แต่ทางที่สะดวกรวดเร็วที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงรับรองว่าทางนี้เป็นทางสายเอก ดังที่ปรากฏในบทมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๙๙}

๓.๕.๒ สัมมปปธาน ๔

สัมมปปธาน ๔ เรียกอีกอย่างว่า ปธาน ๔ คือความเพียรชอบ ๔ ประการ สัมมปปธาน^{๑๐๐} ได้แก่ ๑) สังวรปธาน เพียรระงับบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ๒) ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๓) ภาวนापธาน เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้นมีขึ้น ๔) อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่งขึ้นไป

สัมมปปธาน ๔ เป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงความเพียร ๔ ประการ ซึ่งเปรียบเทียบเสมือนการวางหลักการในการปฏิบัติไว้เป็นหลักใหญ่ๆ ๔ ประการ เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าใจในหลักการแล้วก็สามารถปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ ไม่ออกนอกหลักการ ทำไปอย่างเคร่งครัดก็จะบรรลุจุดประสงค์ คือ การบรรลุธรรมได้ สัมมปปธาน ๔ ยังเป็นหมวดธรรมหนึ่งในมรรคมีองค์ ๘ เป็นความเพียรที่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีความเพียรปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ความเพียรเป็นตบะที่คอยแผดเผากิเลสให้เหือดแห้งไป เปรียบเหมือนไฟที่สามารถทำลายได้ทุกสิ่งแม้กระทั่งน้ำก็ถูกไฟเผาให้เหือดแห้งไปได้

๓.๕.๓ อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ๔ คือคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย คำว่า “อิทธิ” ได้แก่ความสำเร็จ ความได้ ความถึง ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น^{๑๐๑}

อิทธิบาท ๔^{๑๐๒} มี ๔ ประการดังนี้ (๑) ฉันทะ ความพอใจ คือความต้องการที่จะทำใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่งๆขึ้นไป (๒) วิริยะ ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง (๓) จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เลื่อนลอยไป (๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบหาเหตุผลและตรวจสอบข้อสงสัยอย่างหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงเป็นต้น

^{๙๙} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓/๑๗-๑๘, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๙๐/๒๔๙-๒๕๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๙๐/๓๔๙-๓๕๐.

^{๑๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๗.

^{๑๐๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๕๖/๒๖๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๖/๒๖๙.

^{๑๐๒} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๓.

บุคคลใดที่ต้องการประสบความสำเร็จในชีวิต ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้ในการดำเนินชีวิต ตั้งแต่เรื่องเล็กๆ ไปจนถึงเรื่องใหญ่โต แม้การบรรลุธรรมผล ก็ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้เช่นเดียวกัน

อิทธิบาท ๔ ที่มุ่งสู่การบรรลุธรรมนั้น ต้องดำเนินไปตามแนวทางการใช้อิทธิบาท ๔ ประกอบเข้ากับสัมมปปธาน ๔^{๑๐๓} เป็นการใช้อิทธิบาทในการละกิเลสและทำกุศลให้ถึงพร้อมเพื่อเจริญญาณ

๓.๕.๔ พละ ๕

พละ ๕ คือ ธรรมอันเป็นกำลัง ทำให้เกิดความมั่นคง สิ่งอื่นไม่อาจเข้าครอบงำได้ พละ ๕^{๑๐๔} ได้แก่ ๑) สัทธาพละ กำลังคือความเชื่อ ๒) วิริยพละ กำลังคือความเพียร ๓) สติพละ กำลังคือสติ ระลึกได้ ๔) สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ ตั้งจิตมั่น ๕) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา รู้ทั่วชัด

พละ ๕ กับอินทรีย์ ๕ เป็นหมวดธรรมที่เหมือนกัน และเกี่ยวเนื่องกัน มีความสัมพันธ์ไปด้วยกัน อินทรีย์ ๕ มองในแง่ของความเป็นใหญ่ย่อมครอบงำสิ่งอื่นๆ ไปได้ เป็นอิสระไม่ขึ้นกับใคร ส่วนพละ ๕ มองในแง่ของกำลังหรือพลังในการปฏิบัติ เปรียบเทียบเหมือนกองทัพ กองทัพที่มีกำลังพลมาก(พละ) ก็หมายถึงกองทัพที่มีความยิ่งใหญ่(อินทรีย์) ย่อมสามารถเอาชนะศัตรูได้ เทียบเคียงเหมือนการปฏิบัติภาวนา

๓.๕.๕ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ โพชฌงค์ ๗^{๑๐๕} ได้แก่ (๑) สติ ความได้ มีปัญญาระลึกถึงการกระทำหรือคำพูดที่พูดมานานแล้ว สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและในภายนอก เพื่อเป็นไป เพื่อการตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๒) ธัมมวิจยะ ความเพียรธรรม วิจัยเลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๓) วิริยะ ความเพียรทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ย่อหย่อน เลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๔) ปีติ ความอิ่มใจ อันปราศจากอมิส ไม่มีวิตกวิจารณ์หรือมีวิตกวิจารณ์ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๕) ปัสสัทธิ ความสงบกาย สงบใจ ความสงบระงับ อันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๖) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแนในอารมณ์ อันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (๗) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวง อันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

โพชฌงค์ ๗ เป็นองค์ธรรมที่แสดงคุณลักษณะของผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ ผู้บรรลุธรรมจะต้องมีคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการนี้ นอกจากเป็นเครื่องแสดงคุณสมบัติของผู้บรรลุธรรมแล้ว ยังเป็นเครื่องวัดระดับของการบรรลุธรรมของผู้ปฏิบัติได้ด้วย คือ ผู้ปฏิบัติภาวนาเมื่อปฏิบัติไปแล้วองค์ธรรมแห่งโพชฌงค์ ๗ จะปรากฏตัวให้เห็นและดำเนินไปเป็นลำดับจากข้อต้นมาหาปลาย และเพิ่มมากขึ้นไปเป็นลำดับ มีสติมากขึ้น ธัมมวิจยะก็เพิ่มขึ้นมีผลให้เกิดความเพียรในการปฏิบัติ ยิ่งขึ้น ความปีติใจจากการปฏิบัติก็มากขึ้นๆ จนเกิดความสงบระงับทั้งกายและจิต จิตจึงตั้งมั่นแน่วแน่สู่มรรคผลนิพพาน จนสามารถวางเฉยเป็นอุเบกขาในธรรมทั้งหลายเพราะเท่าทันสภาวธรรมทั้ง

^{๑๐๓} ที.ม.(ไทย ๑๐/๒๕๗/๑๔๘, ที.ม.(ไทย๑๐/๒๕๗/๒๑๘.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๒-๒๘๓.

ปวง หมุนเป็นวงกลม แต่วงกลมวงใหม่ก็ใหญ่เพิ่มขึ้นซ้อนๆ กันไปจนเต็มเปี่ยมเต็มที่เมื่อบรรลุนิพพาน คือ บรรลุอรหัตผล

๓.๕.๖ มรรคมืองค์ ๘ หรืออภิสัทธมมรรค

มรรคมืองค์ ๘ คือ เรียกเต็มว่า อริยอภิสัทธมมรรค แปลว่า ทางมืองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ

มรรคมืองค์ ๘^{๑๐๖} ได้แก่ ๑) สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๒) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ความดำรินั่นออกจากกาม ความดำรินั่นไม่พยาบาท ความดำรินั่นไม่เบียดเบียน ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม ๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) เลี้ยงชีพอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) โดยจำแนกเป็น ๖.๑ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม พิจารณาความเพียรประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น มิให้เกิด ๖.๒ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม พิจารณาความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๖.๓ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม พิจารณาความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น ๖.๔ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม พิจารณาความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สับสน ความภักดี ความไม่พินาศ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย ๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) โดยพิจารณาเห็นกายในกาย เห็นเวทนาในเวทนา เห็นจิตในจิต เห็นธรรมในธรรม เอาการอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) เป็นไปเพื่อสงัดออกจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน อันยังใจให้ผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป เป็นธรรมเอกผุดขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะคลายปิตได้ก็ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้อยู่ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติปัญญะเพราะอุเบกขาอยู่^{๑๐๗}

มรรคมืองค์ ๘ ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดปัญหา ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค^{๑๐๘}

หลักธรรมอันเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ เรียกว่า โภชิปปกขิยธรรม แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วนแม้ว่าจะอธิบายแยกกัน แต่เมื่อปฏิบัติตามหลักธรรมใดหลักธรรมหนึ่ง ก็เท่ากับปฏิบัติตามหลักธรรมอื่นอีก ๖ หมวดไปด้วย ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เห็นได้ชัดเจนที่มรรคมืองค์ ๘ คำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวม

^{๑๐๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๙๓.

^{๑๐๗} ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๒/๒๖๖-๒๖๗, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๘๗/๒๘๓-๒๘๔.

^{๑๐๘} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๙๓.

การปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ แม้สติปัฏฐาน ๔ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่ารวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่นๆ ไว้ทั้งหมดเช่นกัน การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินเส้นทางไหนก็เท่ากับกำลังเดินสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทางเท่านั้น

ดังนั้น พอสรุปได้ว่า อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ หรือ ความเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เป็นฝ่ายดี และเฉพาะฝ่ายดีที่จะให้รู้ให้ถึงซึ่งญาณ และอริยสัจ ซึ่งมี ๕ ประการ ดังนี้ (๑) สัทธินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในการยังความสัทธาปสาทในอารมณ์ ที่เป็นฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิก มี ๒ อย่าง คือ ปกติสัทธา และภาวนาสัทธาปกติสัทธา (๒) วิริยินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในการยังความเพียรพยายามอย่างยิ่งยวด องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก (๓) สตินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในการระลึกอารมณ์อันเกิดมาจากสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก (๔) สมาธินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในการทำจิตให้เป็นสมาธิ ตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐาน องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก (๕) ปัญญินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในการให้รู้เห็น รูป นาม ชันธ อายตนะ ธาตุ ว่า เต็มไปด้วยทุกข์ โทษภัย เป็นวิภูษณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก